

В.Винниченко

На той бік

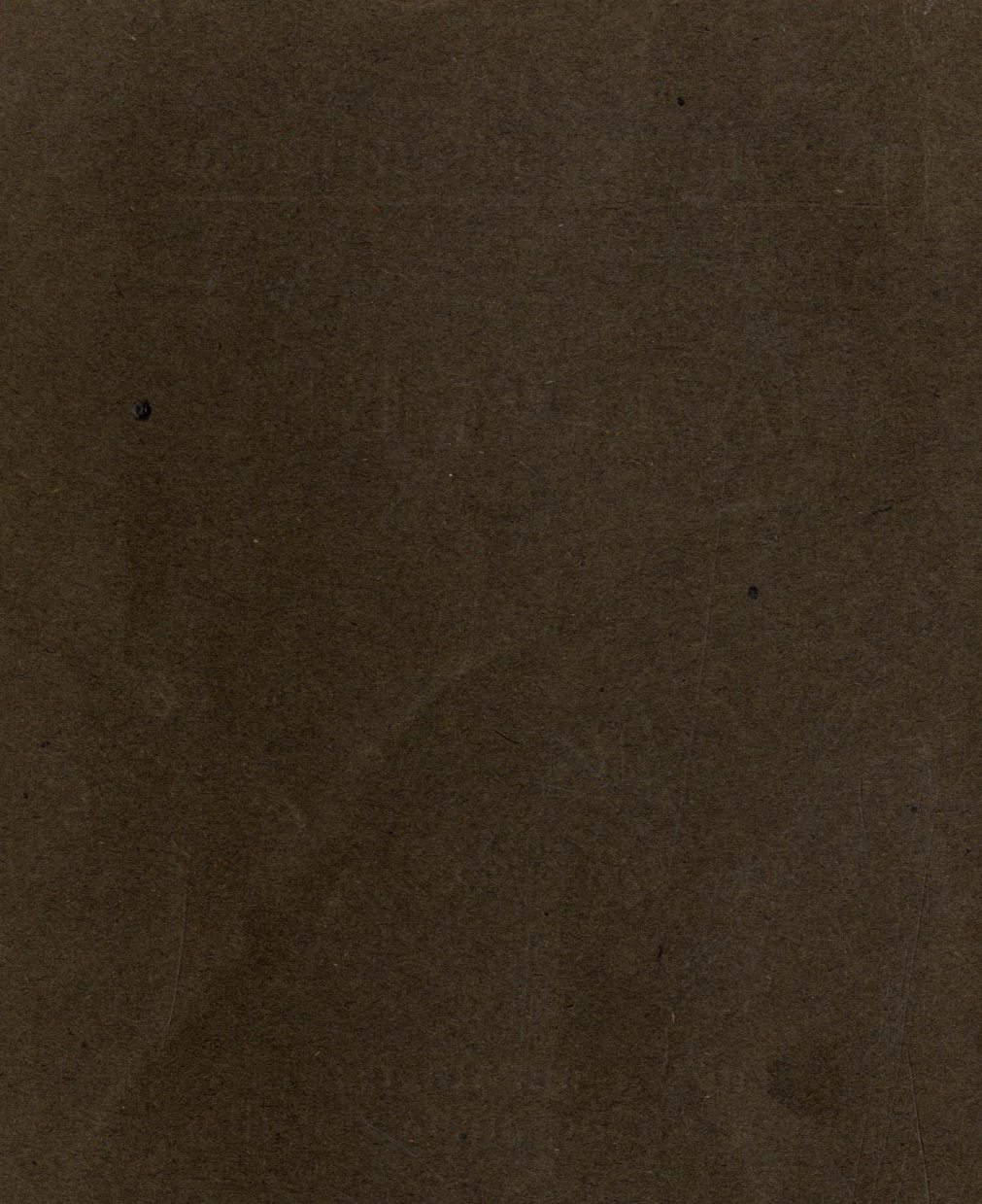
30064
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

НА ТОЙ БІК

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

34

06 10

~~30967~~

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

НА ТОЙ БІК

1292

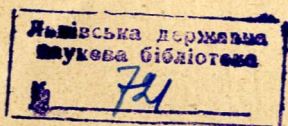
~~41774~~

16(16)

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

45(2=9a)/5-644

3379.

Друковано в друкарні К.І. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

Колись-колись давно, місяців два-три тому назад, доктор Верходуб обережно й дбайливо ніс через життя келих своєї мудрости, зібраної по краплі з гірких і солодких квітів буття. Кожна людина, перебувши час цвітіння, починає збирати келих своєї мудрости. І що буйніше, що болючіше, що радісніше було цвітіння, то повнішим стає на старість келих.

Келих доктора Верходуба був не то щоб дуже повний, але й не порожній. І, може, комусь не до пиття було б те течиво, що назбирав доктор Верходуб, але йому воно було необхідне.

Колись за давніх-давніх часів доктор Верходуб уважався за найінтелігентнішого лікаря на весь повіт, за „нашого філософа“, і за, хоч приборканого віком, але ще досить небезпечного спокусника повітових красунь. Будучи філософом, він спокійно ставився до боргів своїх партнерів у картах, уважаючи, що всяка гра, — чи в карти, чи в свій спокій, чи навіть у життя, — сама в собі вже має виграш чи програш, залежно від ступня вияву своєї сили волі. Часом він з серйозним і строгим виглядом любив цитувати грецькою мовою улюбленого свого філософа Епікура становому приставові, який ні одної мови, крім „матерщинної“, не знав як слід. Вибачливо посміхаючись і трошки йдучи на компроміс із своїм світоглядом, він лікував гарненьких повітових дамочок од усіх повітових хвороб теософічними модерними сеансами, в яких астрально-містичні дотики грали не останню роль. З усяким начальством, яке перепиняло шлях його життя, він балакав з такою певністю у гідність, розум і величність влади, що начальство не сміло ламати йому цієї віри й не ставило ніяких перешкод на шляху його.

У багатих од розмови з доктором Верходубом лишалось почування ніяковости за своє багатство, а бідним здавалось, що бідність хоч і хвороба, але не така, що її треба соромитись, бо заразити нею другого не можна.

Що-ранку доктор Верходуб за тих давніх часів накладав на припорошені срібною сивиною, але ще бадьоро-чорні, вуса навусника, зпід якого вони виходили вигладженими, з шовковим блиском, ласкавими й приємно лоскочучими жіночі шийки. Ніс злегка-злегка припудрював. Не через те, що на носі були якісь вади, о, ні, ніс був гордостю доктора Верходуба: злегка смуглявий, виточений з жовтої слонової кістки, з бездоганно-закругленими ніздрями, він був би гордостю всякого античного красуня. Так от, власне через те, що він був гордостю, йому й була така увага. А на самій горі носа, покриваючи „непристойно-гарні“, як казали дами, важкуваті, вибачливо-розумні очі (від погляду яких у пацієнток з'являлась непохитна віра в видужання), сиділо пенсне. Пенсне було з золотим ланцюжком, а ланцюжок ховався в горішній кишені жилета. Жилет же самий був раз-у-раз і незмінно одного й того самого фасону, крою й кольору: сталєво-сірий з ніжними зеленими точечками, високий аж до комірчика і з чорною пасмужкою по краях. Це був власний „верходубівський“ стиль.

І коли хвиля збаламучених людських келихів із фронтів линула на трон і змила його; коли в очах усіх пацієнтів і не-пацієнтів з'явився блиск святочної гарячки; коли становий кудись ізник, а на його місце став один із партнерів, що був винен докторові порядну суму, що раніше був просто адвокат такий-то, а став тепер товариш-комісар; коли гарненькі дамочки закинули хвилюючі теософічні сеанси, а з тим же хвилюванням і захватом їздили на мітинги; коли сам доктор Верходуб, почувавши й себе трошки ненормальним, ганяв по засіданнях ріжних комісій і делетацій, — він і в такій ситуації не забував накласти навусника, припудрювати носа, одягати сталєво-сірого жилета з

ніжними зеленими точечками і прижмурювати свої „непристоїно-гарні“ очі вибачливо-мудрим усміхом.

Бо й у такій ситуації він міцно тримав свого келиха, хоча й розхлюпував його трохи.

Аж ось шугнула нова хвиля. Шугнула і змила все: і партнера-комісара, й комісії, й гарненьких дамочок, і гарячковий блиск святочности. Більше ще: змила навушник доктора Верходуба, здула пудру з виточеного носа, розбила пенсне з золотим тонесеньким ланцюжком і далеко на дно валізки загнала жилета з ніжно-зеленими точечками.

А ще більше: вибила з обережних, любовних рук келих і викинула доктора Верходуба, голого, обідраного, потовченого, очманілого, на кін життя, на якому відгравалась п'еса без теософій, і в якій йому доводилося грати несподівану роль „буржуяки“ й „паразита на народньому тілі“.

Головне ж — не стало келиха. Не стало, власне, самого доктора Верходуба. Не тим не стало, що вулицями маленького повітового міста безпритульно блукав індивід у задріпаному пальті й пролетарському картузику з облупленим козирком, а що на місці доктора Верходуба жила тепер істота, яка здригувалась од вибухів гармат і тоскно хотіла сховати все тіло в наперсток, закотитись під шафу й лежати там довго й непорушно. Не тим, що важкувати, „непристоїно-гарні“ очі без пенсне кліпали, як запорошені, а тим, що забули, не вміли вже посміхатись, вибачливо й насмішкувато-мудро. Істота здригувалась, щулилась, ховалась, жадно і швидко їла в кутку, як пес украдену кістку, нюхом розпізнавала під пролетарськими пальцями приятеля чи ворога і внутрішньо махала хвостом, чи вишкіряла зуби. І ні разу вона не пробувала цитувати Епікура ніякою мовою! І Епікур із своєю ата-раксією, і Шопенгауер із своєю нірваною, і Кант із своїм імперативом, і всі оті мудрі, величні, богоподібні, — якими вони здавалися тепер малесенькими, смішними, жалюгідними й образливо-фальшивими отут

серед гromового ригання гармат, змерзлого цокотіння зубами кулеметів, серед гупу чобіт, серед приставлених до грудей забризканих кров'ю револьверів, серед жахних очей, серед штукатурки, що валиться тобі на голову з проваленої стелі, серед штукатурки всього твого розваленого життя, що валиться на твою душу!

Не тільки Епікура не цитував доктор Верходуб, він навіть Ескуляпа не згадував. Яка рація лікувати людям шлунки, чи легені, коли завтра в їх будуть розтрощені черепи? Та ніхто й не турбував доктора з такими дурницями. А сам він, рятуючи свого черепа, і помешкання своє, і прийомну, і всю бібліотеку з Епікурами закинув, оселившись у матері свого дворника.

Пригнувшись, зщулившись і здригуючись, він перепускав через свою голову страшну, велетенську хвилю.

І от так жив без келиха, без помешкання, без навуслика, без сіро-сталевого жилета доктор Верходуб на краю міста в халупчині з синіми віконничками й мазаною призьбою.

А головне — без келиха.

Одначе—дивна річ!—і з чимось уже новим, незрозумілим, явно-ненормальним, але любим. П'яність якась? Очайдушність засудженого на смерть? Щось подібне бувало колись у дитинстві, коли, вимокши ввесь під страшенною зливою, ходиш собі потім із закладеними в мокрі кишені руками й брѳохаєш по калюжах, нічого вже більше не боєчись. І легкість, і голість, і безпечність, і незалежність. Незалежність од усього, за що треба було колись боєтись. Що може злякати людину, яка завтра, сьогодні, через годину, через хвилину може загубити найцінніше, — життя?

І коли замовкала в докторі Верходубі чужа, зщулена, найжена істота, він виходив із халупки з синіми віконничками й ішов у місто, заклавши руки в мокрі кишені, брѳохаючи по всіх калюжах і нічого більше не

боячись. І дивна легкість обгорталась солодким, ніколи незнаним, прозорим, як осінні соняшні вечорі, сумом і жалем. Жалем до всього „без ріжниць партій, класів, анексій і контрибуцій“, як давно-давно колись мило і пресерйозно вигукувала одна гарненька дамочка. І до гарненьких милих дамочок, що тепер иноді попадались на вулицях у кухарчиних хустках і з висхлими від хронічного жаху очима; і до „буржуяків“ у „пролетарських“ кашкетиках; і до тої сірої, гупаючої, бухкаючої гарматами маси, що гасала по місті з таким безпорадним виглядом перемоги, від якого хотілось гірко посміхатись.

І тоді зза спини жалю чулось таке гаряче, рідне дихання чогось, що доктор Верходуб зупинявся серед вулиці в засмальцьованому пальті й без пенсне дивився на небо, на ряботиння поцюканих кулями стін, на вибиті шибки занадто притихлих будиночків, на занадто притихлих або занадто розперезаних людей. І небо, й будиночки, й притихлі чи розперезані люде, й голодні отетерені собаки, й черепки на тротуарах, — все було миле, все надзвичайно потрібне, єдине, неповторне. І до всього жадно, зворушено і вдячно простягались руки його чудної, гарячої любови.

І раз, коли отак доктор Верходуб пильно й любовно слідкував, як вітер крутив над базарним рундучком пір'їну, він раптом почув у руках своїх вибитий келих; порожній, потовчений, покалічений, але келих! І почув, як з ніжним, тужним дзвоном упала в його якась нова краплина мудрости, якої ще не було ні в Епікура, ні в Шопенгауера, ні в усіх квітках його життя, солодких і гірких.

„Живи не так, щоб досягти атараксії, нірвани, царства небесного, чи земного. Живи не так, щоб закон твого життя міг бути законом для всіх. А так живи все своє життя, наче ти через годину маєш померти. Май на годину від себе смерть і ти побачиш, як на цьому віддаленні кожний мент життя стане тобі самоцінним, неповторним, прекрасним. Все любе, все благословенне, що живе, навіть твої страждання, твій сором, ганьба, повневір'яння.“

І після сеї краплі на душі доктора стало затишно, тепло й лукаво, як у дитинстві, коли ввечері прибіжиш знадвору, залізеш у темну кімнату, й сидиш там, і дивишся звідти на всіх, і відчуваєш гарячу-гарячу любов до них, і обнімаєш, милуєш їх звідти, а вони того й не знають.

І того вечора ще з більшою незалежністю, заклавши руки в мокрі кишені, брѳохав доктор Верходуб по калюжах свого вихлюпнутого на вулицю життя.

А надворі весна розприस्कaлась молодесенькими жовтявими листочками, пухкими буруньками, голчастою травичкою на понівечених бульварчиках. Весні було байдуже, що кущі були потоптані, поламані, — цвітять, розпускайтесь, зеленійте, які є. Сонце, як з пумпи, прискало проміннями на винних і невинних, на буруньки, на червоноармійців, на буржуїв, на цуценя біля крамнички з закислими очима.

Ах, правда: буржуїв на вулицях зовсім не було, все ходили „пролетарі“ в поганеньких пальтах, у кашкетиках, у хустках, — ні одного ж тобі дамського капелюха, ні одного чистенького комірчика на все місто! Он ішов по тім боці заводчик Бромберг, мільонер, шикун, дві віллі в Фінляндії й Криму, — та й той, бідолаха, спролетаризувався: в покривлених черевиках, на голові рябенський картузик, на плечах куций піджачок. Не мільонер, а вбогенький собі єврейчик-крамарь.

Але й Бромберг, і цуценя з закислими очима — одні на світі, неповторні, цікаві, потрібні, необхідні, милі, — хай живуть благословенні!

По бруку з гуркотом і залізним ляскотом розхрюпаних бричок кудись гнали червоноармійці. Вони не сиділи, а лежали на сидіннях, поставивши одну ногу на маленьку лавочку. Боже мій, вони хотіли їхати так, як їм було зручніше! Їздили ж отак офіцери колись, їздили ж так усі, хто мав право і владу їздити так? Усяка влада їздить, розлягшись і поставивши ногу на сидіння. А вони хибá не влада?

В руках у них були рушниці, на поясах револьвери, бомби, гранати, а на колінах часом дівчата в рожевих, настоббурчених, як із картону, сукнях, — одне слово, озброєні всім, що може дати життя переможцві. Візники у плісових жупанцях-безрукавках, високо піднявши лікті, вйокали, чмокали, кричали на перехожих і з шиком зупинялись перед крамничками. Бідні крамнички, — більшість їх стояла з повибиваними й позабиваними дошками вікнами, з простреленими, продіравленими стінами, — з слідами погромів. Але вони привітно-жалібно рипіли назустріч гостям розхитаними дверима і впускали їх до себе — чим багаті, тим і раді.

По тротуарах, під присканням весняного сонця, що гріло всіх без різниці партій, націй, анексій і контрибуцій, швендяла „пролетарська“ публіка, збиралась то тут, то там у купки й діловито, заклопотано розмовляла: чи будуть уночі масові розстріли, чи поженуть буржуїв рить окопи, чи далеко Німці й Українці.

Але доктор Верходуб уже не питався себе тепер: чого така жорстокість і лють у цієї сірої маси і звідки вона? невже вона вся, як є, читала Маркса й, експропріюючи експропріаторів, тільки передавала куті меду? Тепер він знав, що й жорстокість, і лють, і передавання куті меду, все було необхідне, законне і зрозуміле, як законне, необхідне і зрозуміле оте цуцєня з закислими очима на сонечку. Сіра маса не читала Маркса й не експропріювала експропріаторів. Вона тільки здійснювала закон ворожости чужого до чужого. Вона, ця маса, була тут чужа; всі ці крамниці, будинки, всі капелюхи, комірчики, книжки, роялі, управи, контори, все, чим був повний колись оцей клаптик земної планети, було й є чуже цій сірій шинельній масі. А коли вона колись стикалася з цим, то мусіла зщулюватись, знижуватись, проходити бочком, винувато, побожно, з чеканням ляпаса. І що дивного, що тепер є сластність власне в тому, щоб гепнути чоботом у те, до чого підходив раніше з побожним острахом? Ми ж раз-у-раз любимо гепнути своїх

повержених богів чоботом. І що більше була побожність, що недосяжнішими здавались усі божественности, то дужча, розперезанніща, лютіща мусить бути сластність гупання чоботом.

Але й гупання, і сластність, і трошіння, все це ніколи більше не повториться, все це летить у вічність, і все має тужну солодкість минулого, і все є життя.

Доктор Верховдуб повільно підійшов до ринку. Порожній, забутий, мовчазний стояв малесенький ринок, на якому колись було стільки запального гвалту, пристрастів, хитрощів, маленьких драм і веселощів. Тепер рундучки стояли замкнені, з голими, нудними стойками. Поміж рундучками вільно, ніким не гнані, але без ніякого задоволення блукали голодні, зачучверені, з випнутими ребрами собаки. І все ж таки: скільки великого змісту може бути в одній голодній, зачучвереній собаці для того, хто пам'ятає, що через годину може не стати ні цих собак, ні неба, ні заповідів, ні ненависти, ні майбутнього!

Стояли вряд візники. Вони возили владу й тих, хто мав змогу їздити на візниках, не боячись за це стати до-стенки. Попереду всіх стояв Юдко, неповторний, єдиний на увесь усесвіт Юдко. Колись доктор лічив його жінку, що втруїлася була гнилою рибою. І Юдко тепер таксамо сидючи на передку свого „файтона“, приплющував очі, розводив руками й щось гаряче доводив якійсь... дамі (так, так, не „пролетарці“ в хустці, а дамі), що стояла біля брички. Дивна, надзвичайна істота, прекрасний привид з давноминулого, але, без сумніву, психічно-хворенька бідна: вона була в англійському капелюху з чорним пером, у чудесному, синьому костюмі, в лякованих черевичках, — зовсім архаїчна постать із давніх віків! Обличчя її доктор не бачив, на жаль, — стояла спиною. Але в усій поставній постаті, у спині, в повороті голови, в широких клубах, у пасемцях шовково-пухлястого волосся на потилиці було щось таке, від чого в доктора все серце гойднулось угору, як на раптовому ліфті. Невже Наяда?! Невже та, що двадцять літ тому

назад тримала в руках ниточки його життя і, сміючись, шарпала їх, примушуючи його виробляти всі антраша, які виробляють картонні кловни?! Абсурд, галюцинація, привид!

Але той самий нахил голови на правий бік і, мабуть, лукавий, сміхотливий погляд ізпід брів. Навіть та сама широкість у клубах, яка потім так болюче й солодко раз-у-раз хвилювала доктора, в якій б огидної жінки він її ні підмічав.

Доктор Верходуб, не пам'ятаючи вже, що все є неповторне, почувавши тільки чудну ослабленість ніг, помалу став підходити до Юдка, не зводячи очей з чорного капелюха з поважним, гарним пером. Щось, видно, не виходило в них. Юдко, правда, масляно посміхався, але крутив головою, безпомічно розводячи руками: ну, видно, не може чоловік ніяк, всією душею, бідолаха, радий би, та несила його!

Дама весело-нетерпляче відмахнулась рукою, кивнула капелюхом і підійшла до другого візника, коливаючи спиною таксамо, ну, точнісінько ж таксамо, як Наяда!

Доктор Верходуб, почувавши страх, що вона зникне, не показавши йому обличчя, трошки надав ходи.

— Доброго здоров'ячка, товаришу Юдку!

Юдине ^{красиве}лице, вкрите рудим, кучерявеньким пухом, подібне до жовтенької буруньки з дерева, привітно посміхнулось.

— Драстуйте, гаспадін . . . чи той: товариш доктор. Кудась поїдемо?

— Та, може, й поїдемо. А ви ж хибі не їдете з тою дамою?

— З тою дамою?!

Юдко підвів догори праве плече, приплющив праве око і зробив гримасу цілковитого непорозуміння.

— Ета дама сама не знає, чого вона хоче.

— Як саме?

Юдко глянув назад, на даму.

— Та так, що вона хоче, щоб моя балабусте завтра удова була. От чого вона хоче. Как вам это спонравиться?

— От-так-о??

— А що ж би ви собі думали? Вона сібе симпатічно улібається. Так я буду здоровий з того? Ага, мерсі вам.

Юдко знову озирнувся на паню, глянув навкруги й, перехилившись до доктора, таємно, хрипло зашопотів:

— Щоб я її на той бік перевіз! Ну?!

Ну, так, розуміється, ненормальна.

— А хибά таки так дуже страшно на той бік їхати?

Юдко високо підняв іржаві бровенята, зібравши під кашкетиком чоло в дрібнесенькі зморшки.

— Як то „хибá дуже страшно“?! А до стінки не, не страшно? А коні заберуть, то не, не дуже страшно?

— Ну, вже й до стінки. Їдьте на Стару Соснівку, то не буде ні стінки, нічого. Там ніякого фронту немає.

Але милий, єдиний на весь усе світ Юдко аж руками одпихнувся.

— Та нехай мене Бог боронить! Как можна без розрішення? Хай візьме собі розрішення. Що таке? Пойди до комісара, скажи, що тобі мамаша больна, і вже. Так она не хоче. Пш-пш, от вона знов іде!

Ні, це була не Наяда! Розуміється, не Наяда. Треба, дійсно, бути божевільним, щоб вигадати таке. Наяді тепер найменше повинно б бути літ сорок п'ять. А це зовсім молода дівчина.

Але щось Наядине все ж таки було! Нічого схожого в лиці й якась страшенна подібність. Посмішка? Та сама владність, королівська певність у собі, повільність людини, яка знає, що все зробиться по її волі?

І очі не Наядині, не сірі, а сині, теплі, грайливі й явно-хоробливо-блискучі. Одначе уста, — широкі, соковиті —, ті самі, що в Наяди: верхня губка читка, хижа, а нижня соковита, сласна, земляна. Ті самі!

— Ну, так як, звощику? Га? Не хочете?

Що тут стояла чужа людина, їй було байдуже, наче вона наймала Юдка проїхатись до театру.

Юдко на диво зробився весь теплим, ніби йому засвітили всередині свічку, й він засяяв, як ліхтарь. Тепер він підвів уже обидва плеча догори, розтопирчив, як квочка крила, руки, схилив голову на плече й розслаблено, безпорадно, мовчки посміхався. Він абсолютно не міг ставати до-стенки й робити свою балабусте вдовою.

— Ех, ви! Візник! І вам не соромно? А-ну, рішайтесь!

І голос грудний, глибокий, тепло-жіночий, од якого серце спускається на ліфті в солодку глибочінь.

Юдко розтоплено, як масло на сонці, блищав жовтенькими, гостренькими зубами і . . . все ж таки не міг ставати до стінки.

— Ну, так як? Га? Згода?

— Накажі мене Бог, баришня, без розрішення не можу. Возьміть, баришня, розрішення, так я з вами хоч січас. Скажіть міне: „Юдку, міне нада з тобою ув Америку“, так я еду просто в Америку. Тільки нада розрішення.

Хтось одурілий, божевільний раптом усередині сильно штовхнув доктора. Він коректно, як колись давно-давно умів це робити, здійняв кашкетика перед Наядою й після того повернув до Юдка поважне, діловите лице:

— Ну, добре. А як розрішення буде, напевне поїдете?

Дама трошки здивовано, але швидко, уважно, обмотала поглядом обдрипану постать доктора. Доктор, підштовхуваний кимсь одурілим, стримуючи хвилювання, ще раз здійняв до неї картузика.

— Ми з Юдком старі знайомі, й він мені сказав, у чому річ. Я також маю потребу переїхати на той бік. І коли б ви дозволили, ми могли б разом зробити цю . . . не зовсім безпечну подорож . . .

— О, з великою приємністю! А ви маєте можливість добути дозвіл? Доктор зробив невиразний жест.

— Як вам сказати? Я маю велике бажання. А велике бажання є три чверті досягнення.

— Еге, я, може, маю ще дужче бажання, а можливості ні одної чверті.

— Ну, як гаспадин . . . чи той, товариш доктор тоже хочуть, так вони розрішення достануть!

Доктор Верходуб посміхнувся. А все ж таки спасибі Юдкові: чи вона відзначила по мові, з ким говорить, чи ні, а тепер, принаймні, знає, що не з добровільним босяком має діло. І Наяда справді, немов би з більшою увагою ще раз бігцем озирнула його. А очі все ж таки ненормальні! Хвилюючі до бажання ссяти, як Юдко, а все ж таки ненормальні!

— Та я чи достану, чи ні, а ви, Юдку, кажіть певно: поїдете, чи ні? Юдко рішуче зітхнув.

— Ні для кого б не поїхав, накажі міне Бог! А для вас і для ба-ришні є прекрасним удовольством. Аби тільки розрішення.

— Ну, а що візьмете?

Тут Юдко зразу й по иншому став серйозним і поважним: це вже мова не про розрішення! Він підвів у жовтих віях оченята догори й замислився. Дама сміхотливими, блискучими, певними в собі очима дивилась на його. В синій плісовій безрукавці, в жовтій сорочці, маленький, кучерявенький, засипаний ластовинням, в позі глибокого міркування, — він викликав бажання взяти його на руки й підкинути кілька раз догори, як киценя.

Вмить личко стало врочистим і повернулось до доктора.

— Так от: щоб для вас не обидно було, так . . . п'ятьсот рублів!

— А ви, Юдку, не казались часом?

— Барин! Чи той . . . Ай, Боже мій, як чесний челаек, я зароблю тут у городі більше, як п'ятьсот. Так ето ж нада два дні. А тепер овес скільки стоїть? Ну?

Тут панна засміялася грудним, наядиним, невимовно-жіночим сміхом.

— Я так і знала! Зараз же овес. Усі вони зараз же овес!

— Ну, а как ж баришня?! Коні ж тоже хочуть кушать? Не?

Доктор Верходуб поклав руку на сидіння біля самого Юдки.

— Ну, добре. Це з розрішенням. А як без розрішення, то скільки?

Юдко засоромивсь, як дівчина, якій прилюдно роблять тайнобажану, але сороміцьку й небезпечну пропозицію.

— Ай, барин, що ви говорите!

— Ну-ну, чого там! Скільки?

Юдко зітхнув і помалу покрутив головою, немов прощаючись із неможливою мрією.

— Не, барин, без розрішення ніяк не можу!

Але доктор, не чуючи, строго, значно подививсь Юдкові в очі й тихо буркнув:

— Тисячу візьмете?

Юдко скося мовчки зиркнув на доктора, на панну, потім озирнувся навкруги й почав злазити з брички. Доктор швидко перезирнувся з дамою. І за те, що вона йому відповіла змовницьким поглядом, що між ними простяглося щось тільки їхнє, доктор готов був дати Юдкові всі свої сховані у бляшаній коробочці п'ять тисяч та ще й благословити його.

Але раптом зза рогу вулиці з грюкотом, гуком, криком, дребежчанням вилетів „файтон“, на якому сиділо двоє червоноармійців з рушницями в руках. Звичайні собі постаті, яких так багато бачив Юдко, яких сам не раз возив. Одначе, побачивши їх, він швиденько виліз знову на бричку й затріпав на всі боки голівкою, злякано, рішуче, струшуючи з неї всяку спокусу.

— Не, не, не! Я без розрішення не можу! Ето не! Вчора споймали одного звощика з пасажирями і всіх розстріляли. А коні забрали в красну армію. Не, барин, ето не!

— Гм! Ну, добре. Розрішення буде.

Доктор Верходуб, ідучи, навіть не дивувався з себе, а тільки десь там усередині посміхався: коли збожеволіли мільйони людей, чому б до них не прилучитися ще одній? Та чим він, зрештою, ризиковав? Яка б несамовита влада ні була, не розстріляє ж вона за те, що люде прохатимуть у неї дозволу бути розстріляними трохи далі. А Наяда ж (не хтонебудь, а Наяда!) не що-дня ходить по місті в капелюсі з пером. І хто знає, що має значити ця зустріч, ця неподібна подібність до тої, яка наклала тавро на все життя в його душі? За таких містично-фантастичних часів хибі не може статися найнеможливіщої фантастики? А раптом життя, фатум, доля, бог, дає йому востаннє найкращий цвіт життя, останній, осінній цвіт? Бо чого ж так бездумно, так фатально, так ослаблено солодко йде він за цією чудною жінкою і хвилюється так, як бувало це тільки за першого цвітіння?

А чудна жінка йшла собі у своєму суто-буржуйському капелюху з провокаційним пером, помахувала торбинкою і спокійнесенько поглядала навкруги, як на проході десь у пристойно-буржуазному парку з поліцаями, сторожами, з усім твердо усталеним життям. На неї подивлялися з непорозумінням, з острахом, з жалем, з посмішками, а жінки . . . а жінки навіть у такий час із заздростю. Жива жінка заздрить навіть мертвій, аби гарній, і готова помінятися з нею станом.

Наяда зупинилась перед аптекою.

От, чудесно, — їй треба дещо купити. — Доктор почекає?

Вона спитала так, як питають прислугу ввічливі пани, наказуючи ждати на себе. І це було цілком нормально, бо інакше хибі доктор пішов би брѳохати по божевільних калюжах за нормальною жінкою?

В розбитому дзеркалі при дверях аптеки на доктора Верходуба глянуло лице апаша з точеним носом, гарними важкуватими очима й зарослою, брудною щитиною. Шкода, що не поголився, — занадта пролетаризація часом неvigідна. І шкода, що наусника викинув, не вуса, а якесь рябе пір'я стирчить. Тільки ніс молодчина, спасибі йому, не піддається!

А Наяда все щось купувала. Аптекарь, — молоденький, прищуватий, з жовтим їжачком над вузьеньким чолом Ляшок, — з ніжністю загортав щось у папірець і рівночасно світився ввесь, як Юдко. А вона, з широкими клубами, з соковитою малиною нижньою губою й густосинім блиском очей, здавалось, от-от заграє зайчиками по стінах, як од двох дзеркальців.

— Ну, що, довгенько я була? Але ж у них нема нічого. Все розгромлено. Ну, куди тепер? Добувати дозвіл? Але ви серйозно хочете зо мною їхати?

І це вона запитала так, як питає хазяїн собаку, йдучи на полювання. Не розумом, не свідомістю, а чимсь одвічним і дужчим за розум і свідомість вона вже знала, вже чула, вже розуміла, що він піде за нею на всяке полювання, яке їй захочеться.

Доктор мовчки взяв у неї з рук пакуночок.

— Треба обміркувати справу. От якась кавярня. Зайдемо? На вулиці трохи незручно.

Вохка, маленька кавярня була майже порожня, — хто тепер, крім зовсім божевільних людей, схотів би за посидіння в кавярні стати до-стенки? В куточку за залізними столиками стиснено сиділо дві пари червоноармійців з картонно-настобурченими дамами. За стойкою з застояним жахом в обличчях чекали „баришні“.

В очах Наяди, тепер темних і глибоких од одбитого від стіни сонця, зажовтіли ніжні іскорки, а на носі лягла матова золотиста смужка.

Вона поклала руки на столик, сміхотливо-поважно прижмурила очі, трошки схилила голову на плече й наговилась обміркувати.

— Ну?

Доктор, мовчки, не хапаючись, виняв цигарку, закурив, покликав „баришню“, замовив дві склянки кави, переставив до себе з другого столу попільничку, словом, — теж наготовився.

— От так. Мерсі, баришня . . . Ну, а тепер можна й до справи приступити. Насамперед дозвольте вам представитись: доктор медицини Михайло Петрович Верходуб. Зауважте: не просто доктор, а доктор медицини!

— А хибá то є ріжниця?

— О, Боже! Простий доктор, то є простий смертний. А доктор медицини науковий ступінь. Розумієте!

— Ну, це колись було, а тепер . . . Ну, а я проста собі смертна, звуть мене . . . Ну, Ольга Іванівна Чорнявська. Добре?

Вона не давала собі усилля навіть удати, що не ховає свого справжнього прізвища!

— Дозвольте вас спитати, Ольго Іванівно: для чого ви так одягаєтесь? Хибá ви не розумієте, що це небезпечно.

Ольга Іванівна лукаво посміхнулась.

— Ви гадаєте? А я не думаю. Навпаки: я цим показую, що не маю себе ні за яку злочинницю. І повірьте, пане докторе, що вас, у вашому маскарадї, швидче розстріляють, ніж мене. Запевняю вас. От побачите!

І очі лукаво, впевнено й ненормально-блискуче зупинились на очах доктора Верходуба. Колись, за давніх часів, погляд жінки, зупинений у його очах більше, ніж слід, загрожував їй приємною небезпекою. Очі такої необережної жінки здригувалися внутрішнім здивуванням, трошки поширялись, одстрибували, зараз же знову налітали на його очі, відбивались і кінчали тим, чим кінчають усі метелики у грі з ліхтарем: покірно, п'яно прилипали. Аби тільки з погляду викреслилась невеличка іскорка контакту.

Але тут ніякої іскорки не викреслилось. Доктор Верходуб злегка зітхнув і спустив очі до кави.

— Гм! Мені все ж так здається . . . Ну, зрештою, це ми потім побачимо. А тепер дозвольте задати вам іще одне питання: вам конче необхідно на той бік?

— Конче.

— Ви ж розумієте, що ви ризикуєте життям?

Наяда, замість посмішки, злегка розтягла куточки малинових вуст.

— Розумію. Далі?

— Так. Значить, є щось дужче за життя, що тягне вас на той бік? Значить, життя ще не є найбільша цінність? Може бути. Хоча... Автім, будемо вірити у свободу волі, принаймні, у свободу вибору не нами вибраної смерті.

— Для того, хто не хоче, нема смерті, пане докторе. Ну, та це довга філософія. А ви, значить, теж маєте щось на тім боці, що дужче за життя?

Для чого вона це запитала? Перевірити себе? З бажання перевести у свідомість те, що дано їй одвічним?

— Очевидно, так, Ольго Іванівно.

І знову очі впилися в його очі, — допитливі, лукаві, блискучі і знову скляні, без іскри контакту.

— Правда? Ну, чудесно. Значить, нам по дорозі. Отже, як нам добути дозвіл? Га?

— Та якось уже будемо здобувати. Але ще одне ділове запитання: є у вас тут хтонебудь з близьких людей, батьки, родичі, чоловік, коханий?

Наяда лукаво глянула вбік, — ах, хитрий який: „ділове запитання“. Йому страшенно цікаво знати, чи є в неї батьки.

— Ну, нехай є. Нехай і батьки, і родичі, і чоловік, і коханий. А для чого це?

Доктор Верходуб зробив іще серйозніший вираз.

— Для того, Ольго Іванівно, що треба з ними якось умовитись, де вас шукати, як що з нами щонебудь трапиться.

— О, про це не треба турбуватися! Це все... Краще ви умовтеся. У вас є жінка, діти, кохана?

Ага, все ж таки й їй цікаво знати!

— Ні, Ольго Іванівно, ні жінки, ні дітей у мене немає. Були колись. Колись усе було. Тепер лишилась тільки... тільки Наяда.

Панна Ольга високо підняла трошки за густі брови.

— Не розумієте? Це — істота, подібна до людини. Коли бог розбив Люципера з його армією й вони попадали в море, частина повстанців-ангелів, щоб сховатися від гніву Бога, поперевертались у людей, але не встигли виплисти з моря і так там навіки й zostалися. Це — Наяди. Але вони часом пробиваються на землю і приймають образ жінки. І такі жінки стають божествами для чоловіків. За них убивають себе, їм моляться, приносять жертви, криваві, безкровні, всякі. Сила жіночости в них така надлюдська, що за один дотик до них мужчина готов прийняти всі муки, які може вигадати людина й діавол. Через них стають і героями, і злочинцями, одні й ті самі люде. Від їхньої ласки найскептичніший Шопенгауер може повірити в усі цяцьки людей, з яких він сміявся. Найлютіший пролетарій, коли зустрінеться з такою Наядою в образі буржуйки, кине свою лють і стане смиренною овечкою. Бо тут сила не партійна, не клясова, а якась старша за кляси, партії, філософії, науки, політики, якій підлягає всякий мужчина.

Наяда підвела очі, темно-сині, морські, рослинні. Вона вже не посміхалась. Очі поволі зупинились у його очах, вп'ялись не своєю силою в них і зчепились. Нарешті!

Всередині доктора замерло, ухнуло й тьохнуло, як батогом. І в той же мент він почув, як молодість буйно вскочила в його, — червона, з малиновими устами, танцівнича, несамовита, безутримна. Вона махала червоно-малинвою хусткою, й од помахів її кров кидалась гарячими буйними хвилями в зарослі рябим пір'ям лица.

Ольга Іванівна туго відтягла очі й потупилась.

— І ви, значить, маєте таку Наяду?

— Маю, Ольго Іванівно.

— На тім боці?

Ач, яка хитра!

— Ні, не на тім.

Вона не підвела голови, не здивувалась, — так і знала.

— А чого ж ви в такому разі їдете на той бік?

— Бо хочу її там знайти.

Тут Наяда підвела голову й дивно, пильно подивилась на доктора Верходуба. Не подивилась, а швидче обдивилась, як обдивляються при оцінці. І знов очі стали склизькими, скляними, з непрозорим, холодним блиском.

— Ну, добре. Ми забалакалися. Давайте про справу.

— Давайте про справу.

Отже вирішили так: вони — родичі, дядько й небога; учителюють на селі, на тім боці; там же лишилась уся їхня родина; вони ж їздили сюди на цей бік на Різдвяні Свята в гості до родичів, тут їх і захопило большевицьке повстання. А тепер через одного чоловічка одержали звістку, що мати панни Ольги дуже хвора, помірає й хоче перед смертю бачити єдину доню свою.

Досить. Цілком правдоподібно. Ніякої сентиментальности, ніяких жалібних слів, благань, нічого. Розмовляти просто, коректно, з гідністю інтелігентних пролетарів. Балакати більше докторові, а панні мовчати. Капелюха безумовно скинути. Англійський костюм також. На голову — хустку, косинку, щось демократичне; на себе — простеньке пальто, кохтину, свитину.

— Ви, між инчим, тутешня, чи приїжджа? Можете добути це все?

— І тутешня, і приїжджа. Але ви не турбуйтеся: усе добуду й через годину буду на місці в повному параді.

Після того розійшлися на годину. Куди вона пішла, доктор не знав. Та й бог з ним, на віщо йому знати, в якій саме морській печері Наяда прибірає той чи инчий вигляд. Головне відомо: контакт був. А значить... Що значить?

Всю годину доктор проходив по бічних улицах. Порожні, налякані, вони насторожено мовчали, ці вбогі вулички з біленькими будиночками в „палісадниках“, з покритими, стародавніми, такими несучасними тротуарами. Ходив собі, розстібнувши дворницьке пальто, відсунувши кашкета на потилицю, як червоноармійський комісар, постукуючи цінком по дерев'яних гнильних тротуарах. Розуміється, був контакт! А значить... А значить, є щось у житті, що більше за саме життя?

Є ж воно в цих бідних владарів, які сотнями гинуть за щось більше, ніж їхнє маленьке життя?

А Наяда, здається, не дуже прихильна до цих владарів. Чи не з розколюшкового панського гнізда вони вигнали цю пташку? Потрощили рояль, на якому вона випробовувала над панськими синками свою силу; пошматували її шовки, в яких так тепло, так зручно було викохуватись її силі; потрощили її вищість над ними; пошматували випещені втіхи, тонкі насолоди. Розігнали в темних, затишних парках тіні зітхаючих предків; сполохали тужний шепіт вивітрених статуй над могилами батьків. Самі статуї поперекидали, поодбивали їм носи і з глухом по-закочували у ставки, в калюжі. Ах, вони поодбивали не тільки статуям носи! За що ж вона мала любити їх?

А контакт таки був! І ще буде. І ще закрутиться червоним, гарячим вихором кров, і тіло заніє солодкою, тягучою тугою. І встанне помолодіє небо, земля; віки помолодшають, насунуться до душі, і стане все ясно-прозорим, теплим, рідним і таким таємно-бажаним, як тільки бувало те в двадцять п'ять літ. Хіба за мент цього не можна віддати цей десяток років, що лишився йому, цю рештку старенького, недоношеного, такого дешевого тепер життя?

І знову в потовчений келих із веселим, загонистим дзвоном упала нова крапля мудрости: за можливість помолодити небо, землю й віки недоношена рештка життя — зовсім недорога плата.

Пташка з гніздечка вже ждала на доктора. Бідна Наяда: коротенька тепла кохтина на ваті, незграбна, пухла, з засмальцьованими кругами на грудях; молдаванський, жовтявого сітчатого полотна рушник на голові; сіренька, пом'ята спідниця.

— Ну, що? Тепер добре? Смішна я дуже?

Цим вона казала: „Ну, що? Така сама приваблива?“

Вона могла б і не питати. Навпаки, їй треба було більше на очі насунути молдаванського рушника, замотати у його все лице, сховати морську синявість, пінну білявість, вечірню малиновість його, бо кожний комісарчик одразу впізнає під цією засмальцьованою покришкою сховану Наяду. І не треба так дивитись, як зпід дашка, з такою невинною й певною лукавстю, — яка ж сільська вчителька має такий королівський погляд?

Доктор Верходуб такої поради не дав, бо як можна порадити Наяді стати сільською вчителькою? Але за успіх справи певність його не збільшилась.

— Вибачте, товаришу, ви не знаєте, де можна взяти дозвіл на виїзд із міста?

Сіра, пожована безладним сном шинеля з гранатами за поясом обвела очима пролетарське пальто й недбало хитнула головою кудись по вулиці.

— Там. У комітеті.

— Дякую, товаришу.

Шинеля, відвертаючись, перевела очі на жовтявий молдаванський рушничок. І вмить, як сприснута живою водою, шинеля здригнулась, ожила й розцвіла людською головою з здивованими, теплими, пильними очима.

— Вам у комітет? Так ето по цій самій вулиці. Просто оттак по цій вулиці! Там таке велике ізданіє.

— Дякую, товаришу, дякую.

— Оттак просто по цій самій вулиці, нікуди не звертать. Недалечко. Он там стоять люде купкою.

— Дякую, дякую!

— Там вивіска є!

Вона ще щось кричала наздогін, ця ожила шинеля; вона з охотою сама б їх одвела у комітет, за комітет, в Америку, на той бік, на той світ, усюди, куди треба тій парі дивних, синіх очей.

В комітеті кишіло ріжномасним „пролетаріатом“. Бог його знає, чого йому треба було, але перед кожними дверима загуслою кашею стояли кашкети, хустки, шапки; вони гули густим гулом і ні за що не хотіли пропустити крізь себе ніяке стороннє тіло. Бідні колишні паркети Дворянського Зібрання перевернулись у підлогу третьої кляси пересильної станції; зашаровані чобітьми, закидані лущинням насіння, недокурками, недогризками, вони загубили колишній свій строгий, урочистий блиск, — не до блиску, аби хоч цілі лишились. На стінах запорошеними чотирокутниками ясніли сліди портретів царів, генералів, предводителів дворянства, — колишніх владарів усякого земного блиску. По кутках також лисіли плями від ікон і лампадок, від портретів владарів небесного блиску.

Гай, гай, колись тут усе трошки інакше виглядало! Швейцарі й льокаї тоді стояли попід стінами, під портретами владарів, витягшись судорожним „равненієм“ і їли начальство очима. А тепер, можливо, вони ж самі сиділи за отими столиками й „начальственно“, строго запитували колишніх владарів своїх:

— Чого? Як? Говоріть голоснєй.

І колишні владарі, оті принижені, обшарпані „пролетарі“, їли начальство боязькими очима й охоче, хапливо хитали головами, радіючи з усього, що не мало відношення до стінки.

— Чого? Як? Справтєся в третій кімнаті!

Швейцарі посилали своїх деорян із одної кімнату у другу, з другої у третю, четверту, п'яту. Правда, вони, може, й не одсилали б так багато, як би сами добре знали, куди саме треба відіслати. Але ж вони ще так мало звикли до відсилення других із одної кімнати у другу! Вони вміло, охоче, сласно розстрожили всі кімнати всіх дворянських зібрань, вони догори завалили їх руїнами, але як дати дихнути серед руїн собі й усім недобиткам, це було трохи важче. І через те на місці їхніх найщиріших усиль стояв такий безпорадний порох невміння й гамору, що аж у самих очі сльозились.

— Товариші, не тисніться так, ну вас к чортовій матері! Нема, кажу! Станьте в чергу! В чергу, кажу, станьте, а то враз станете до-стенки!

І товариші пересувались у другу купу, на другому кінці руїн, думаючи, що тут черга. А влада з папірцями в зашкарублх, зворушливо-невзвиклх до таких тонких річей руках бігала з кімнат у кімнати, сердилась, хмурила брови й ховала одчай безпорадности за страшними пиками на адресу буржуяків.

— Не тисніться, говориться раз! Сказано, завтра на ранок усім буржуям явиться до комітету з своїми лопатами. Ну?

— Товаришу, дозвольте вас спитати: де можна взяти дозвіл на виїзд?

— Нікакїх виїздів! Завтра на ранок з лопатами до комітету!

І одна влада зникала за дверима, а друга вибігала з такими самими папірцями, з такою самою діловитістю, безпорадністю й лопатами.

Наяда, насунувши рушника на самі очі, заховавши лице в жовтяве, шорстке полотно його, ходила за доктором, проштовхувалася, продиралася крізь гушавину пролестарів і тримала хусточку в руці.

— Гм! Тут тільки про лопати знають. Більше нічого ніхто не може сказати.

Ось швидко, заклопотано, проштовхується панночка з олівцем за вухом. Ця повинна знати. Жіноцтво, з усіх сил намагаючись доказати свою рівноправність у рабстві праці, виявляє до службових обов'язків надідеальну старанність.

— Вибачайте, будь ласка, на одну хвилиночку. Чи не можете ви мені сказати, де . . .

— Завтра на ранок біля комітету з лопатами! Пропустіть!

Гм, справа виявлялась зовсім не такою просто-трудною, як здавалось.

— Вибачайте, товаришу, чи не можете ви сказати нам, де дають дозвіл на виїзд?

— Дозвіл? На виїзд? У третій кімнаті, праворуч.

— Вибачайте, товаришу, був я там, — нема.

— Нема? На виїзд, кажете? Товаришу Хижняков, де дозвіл на виїзд?

— А чорт його зна!

— Ага, так, так: у п'ятій! У п'ятій кімнаті.

— І там був, — нема.

— Ну, так . . . Вибачайте, я зайнятий.

І всунувся в черв'ю голів.

— Гм! Це, знаєте, виходить досить цікаво: не виїхати через те, що не можна кімнати знайти.

От знову біг назад той „дуже зайнятий“. І симпатична фізіономія, і чистенький френч на йому, і таке собі кучеряве, щире, молоде, запальне, аж розчервонілося всім жовторотим лицем. Та що з того?

Але тут раптом панна Ольга перепинила кучерявому дорогу, відкотила рушника з лица, поширила темно-сині морські очі й напустила в них такої жалібної, ласкаво-наївної наядности, що доктор каплянув і потупився.

— Товаришу, будьте ласкаві, допоможіть нам!

Молоде, кучеряве, запальне, охоче, заклопотано й неуважно забурмотіло:

— Прошу, прошу! В чому річ? Будь ласка.

Але, глянувши в лице під рушником, одразу загубило всю охочість і заклопотаність. Очі здригнулись, поширились, потепіли, прилипли.

— Ми вже раз ізвертались до вас. Чи не можете ви сказати, де дають дозвіл на виїзд?

— На виїзд? Ах, так, так! Одну хвилиночку! Я зараз! Одну хвилиночку прошу почекають!

Кучерява голова прожогом, як у морські хвилі, кинулась у натовп, перепливла до одного столика, до другого, протиснулася в одні двері, виринула, підбадьорююче, убезпечуюче покивала здаля молдаванському рушникові, сховалась за другими дверима, знову виринула й, нарешті, зморена, але весела, припливла до синіх, затеплених морським усміхом очей.

— Ходіте! Це в одинадцятій кімнаті. Вони вчора перейшли з восьмої. Товариші, дозвольте пройти. Товариші, пропустіть!

Кучерява голова розсікала гущавину „пролетарських“ тіл, одпирала їх до стін, хвилювалася, хапалася. А сама весь час, так собі, випадково, озираючись, поглядала на молдаванський рушничок.

— От тут. Пропустіть, товариші! Без черги. Пропустіть. Та пропустіть же, чорт би... Прошу, товаришко!

— Дякую, товаришу! Дуже дякую!

Доктор не сумнівався, що кучерявий провідник охоче повів би молдаванський рушничок і далі за одинадцятку кімнату, за дванадцятку, тринадцятку, в Америку, на той бік, на той світ, усюди, куди треба б синім очам. Але ж їм треба було тільки в одинадцятку кімнату, й тут його функція кінчалась.

Тамна, так довго шукана одинадцята кімната була малесенька комірчина, цілком порожня, тільки на всю стіну стояла величезна буфетна шафа. Крім буфета, біля вікна примостився маленький столик. На столику лежали папірці, печатки, а за столиком сидів рудий, хмурий чоловік у салдатській блюзі. Довге волосся разом з лупою спадало на плечі без погонів, а худе, виголене лице непорушно ви'ялось у книжку.

Доктор підійшов до столика, з увічливою незграбністю вклонився й несміло, як людина, що все життя прожила на селі, кашлянув.

— Вибачте, будь ласка... Ми до вас з проханням.

Хмурий чоловік помалу, не спускаючи очей з книжки, почав підводити голову й, нарешті, мляво подивився на доктора. В голених устах його, у крилах носа, в куточках очей засіла хронічна тупа втома.

— В чому річ?

— Вибачте, чи тут можна одержати дозвіл на виїзд?

Втомлений патlach байдуже простягнув руку до бланків, що лежали купкою біля печатки.

— Куди хочете виїхати?

Тут доктор трошки запнувся.

— Це от я й моя небога, ми — сільські вчителі. Ми самі з Полтавської губернії. Ми тут, знаєте, товаришу комісар...

— Дайте мені спокій, я не комісар.

— Вибачте, будь ласка. Ми — люде сільські, ми не знаємо...

— Та вам куди треба виїхати?

— Нам треба в Полтавську губерню. Ми — сільські вчителі, ми...

Голений патlach здивовано відхилився назад.

— У Полтавську?! Так це ж на гайдамацькій стороні!

— Так, але ж ми там завсіди живемо. Ми тут випадково, ми тут тільки...

Поет пильніше глянув на сільських учителів. Небога боязько стояла позаду, заховавши все лице в рушник, покірно склавши руки на своїй набухлій, череватій кохтині. А дядько блідо, винувато посміхався, хоча чим же, властиво, винен чоловік, що все життя вчителював на гайдамацькій стороні.

— Покажіть ваші документи.

Сільський учитель захапався, швиденько розстібнув дворницьке пальто, витяг наготовлені паспорти й подав їх довговолосому музиці. Здається, цей композитор почав щось таке собі підозрівати! Ну, що ж, будь ласка, читай: паспорти, як паспорти.

— Тут не сказано, чим ви займаєтесь.

— Я не знаю, вибачте, товаришу. Так нам видали паспорти. Ми — люди деревенські, ми не знаємо...

Композитор мляво переглянув паспорти, розуміючи на них стільки ж, як і доктор, з цікавістю обдивився печатки на них (його фах!) і байдуже вернув їх докторові.

— Пропуску я вам не дам.

І присунув до себе свою книжку.

Сільський учитель розгублено, злякано витріщився на його.

— Оце так! А як же ми будемо?!

— Як хочете.

— Та ради бога, товаришу комісар, чи той!... Та як же так?!

Поет стомлено знизав одним плечем і скривився.

— Чудний ви чоловік: як же я вам можу дати пропуск на ворожу територію?

— А що ж тут такого?

— От тобі, „що такого!“ Та хоч би такого, що вас там одразу схоплять і розстріляють, як наших шпівнів.

— Так ми ж їм покажемо наші паспорти. Ми собі сільські люди, ми політикою не займаємось. Нехай перевірять.

— Ну, стануть вони перевіряти. Ну, словом, я не можу вам дати пропуску та й годі!

І чортів патлач рішуче підсунув до себе книжку, нахиливши до неї своє вимочене лице.

Доктор вертів у руках паспорти, не рушаючи з місця. Що б йому сказати, цьому волосатому драматургові, щоб він помнякшав?

— Гм, от нещастя! Нам же неодмінно треба бути там. Помірає мати дівчини. Перед смертю... Невже так трудно дати той пропуск, товаришу? Ну, хай нас розстріляють, що вам таке? Будьте такі милостиві, зжальтеся!

Патlach підвів голову, знизав обома плечима, хотів щось сказати й тільки нетерпляче визвірился.

— Не дам, я вам кажу! Не можна. Йдіть собі!

Бідний сільський учитель помалу поклав паспорти в кишеню й повернувся вже йти.

Але тут небога схилила голову набік, виступила трохи наперед і тихенько сказала:

— Ну, будьте такі ласкаві товаришу комісарє, допоможіть нам. Ми вас дуже просимо!

Поет безсило відкинувся на спинку стільця. Що його робити з такими сільськими йолопами?!

— Та я ж вам кажу, що не можу вам дати туди пропуску! Ну! Це не наша територія. Там фронт!

— Та то нічого. Ми якнебудь збоку. Будь ласка!

Композитор глянув на дурну дівчину, стомлено знизав плечима і знову глянув. Зпід рушника благаюче дивились чудні, сині, теплі-теплі очі, а нижня соковита, повна губа посміхалася з такою невинною, певною, обіцяючою й хвилюючою жіночостю, що поет похмурился, сердито пригладив волосся й нахилився до книжки.

— Прошу мені не перешкаджати. Я пропуску не можу вам дати!

Але Наяда несміло підступила ще ближче до столу й одгорнула рушник з обличчя.

— Ну, будьте ласкаві, товаришу. Мати помірає. Хибá ви цього не розумієте?

Драматург обурено сіпнув волоссям і глянув просто в білопінне, з малинковою посмішкою лице.

— Та ви розумієте. що ви просите в мене?! Ні? Щоб я вам дав пропуск на той світ! Розумієте?

— Все-одно, давайте на той світ. Я мушу бачити матір перед смертю. Не дасте пропуску, все-одно пішки піду. І тоді на вашому сумлінні все-одно буде моя смерть. Ну, товаришу!

Композитор на мент заплющив очі, посидів так і потім тихо, сумно сказав:

— Знаєте що, мої панове: йдіть ви додому й пересидьте тут сей час. Нас хутко виб'ють звідси. Ви собі тоді спокійно поїдете далі. Ще тижнів два-три. Так краще буде. А мій пропуск, кажу вам щиро, нічого вам не допоможе.

Він ледви посміхнувся й добрими очима глянув на обох. І тепер дуже виразно стало видно, який він стомлений, змучений, і як йому тяжко сидіти в оцій хатині.

— Але ж я не можу три тижні! Мати помре за цей час.

І Наяда низько нахилила лице, ховаючи сльози.

Композитор для чогось перекинув книжку на друге місце, нервово покрутив мизинцем у вусі, глянув один раз на небогу, глянув удруге й сердито промовив:

— Ну, що ж робити, мої панове? Я ж не можу. Другим ще гірше буває.

Доктор обережно, по-вчительському кашлянув у руку й сумно, тихенько завважив:

— Ми б собі поїхали на Велику Соснівку. Там, кажуть, зовсім фронту немає.

— Ах, голубчику! Хто там може знати, де той фронт? Та й не в фронті річ. Я просто не можу послати вас на всякі . . . неприємности. Я дам вам пропуск, значить, я тим ніби дам вам гарантію. А я ніякої гарантії дати вам не можу. Все може бути. Вас із моїм пропуском наші ж візьмуть і . . . Ви ж самі знаєте, скільки коло нас усякого халамидра, всякої мерзоти крутиться. Ідейних людей не вистачить скрізь. Попадеться вам по дорозі якась банда, й що їй мій пропуск? А я ж на себе за вас моральну відповідальність перед самим собою беру.

Сільський учитель зітхнув.

— Та воно, може, й так, але що ж робити, коли треба. Та ви за нас не турбуйтеся. Ми ж не діти, ми все розуміємо. І спасибі вам, що так нам роз'ясняєте, а все ж таки . . . дайте, товаришу, дозвіл!

А небога підвела трошки лице й прошепотіла:

— А хибѣ вам легче буде, як без пропуску нас розстріляють?

Патлатий, милий драматурґ глибоко, стомлено зітхнув.

— Так ви конче таки хочете їхати?

— Конче!

Музика мляво простяг руку за бланком.

— Ну, як знаєте. Я дам пропуск, але здіймаю з себе всяку відповідальність. Шкода мені вас. Ну, та ваша річ. Дайте мені ваші документи

Доктор халливо засунув руку за пазуху й виклав на стіл паспорти. Учитель і небога його, затаївши духа, стояли й побожно слідкували, як композитор готував їм пропуск: учитель, підвівши догори ще молоді свої брови й перекидивши голову на плече, а небога знову склавши руки на пухлій кохтині й потушивши сині, з дивним блиском очі.

— Та глядіть же: як переїдете лінію фронту, то цей папірець зараз же знищите, а то Українці покажуть вам пропуск.

— А якже, а якже! Ми це знаємо. От спасибі вам!

— Чекайте, ще печатку. Я тут спеціально дописав, щоб вас не зачіпали. Може, щось допоможе.

— Велике спасибі вам!

Композитор похукав на печатку, потім притулив її до подушечки й обережно переніс на папірець. Видно, не багато він мав діла за своє життя з паспортами та печатками! Припечатавши, уважно обдивився, ще раз перечитав й разом з паспортами подав небозі.

— Шкода мені вас, панове, кажу вам отверто.

Панна Ольга взяла документи й тихо сказала:

— Щиро-щиро дякую вам!

— Нема, на жаль, за що. Дай боже, щоб не лаяли за це. Бувайте здорові. Щасливої дороги!

Наяда раптом простягла йому руку, а він підвівся й увічливо поцілував її. І коли нахилився, то стало видно, що на маківці йому вже про-свічувала невеличка лисина.

Сеї ночі доктор Верходуб зовсім не спав. Він лежав у своїй крихтній кімнатці під дахом маленької хатинки, дивився у тьму і слухав ніч та себе. Ніч, як і кожна з ночей, була повна стрілянини, криків, зойків, виття собак, усього того, що необхідно мусить бути при всякому гарячковому стані, на який хворіє юрба. Але тепер доктор Верходуб з задоволенням, з гордою радістю помічав, що в йому сталася велика перемога: він уже не залежав од темної істоти в собі. Раніше, коли він таксамо лежав уночі, слухаючи галасливу, страшну тьму, істота ввесь час щулилася, здригувалась, тоскно збиралась у манесенький вузлик рук і ніг, і нічого з нею зробити було не можливо, — вона не підлягала ніяким умовлянням, глузуванням, соромлінням, гнівам і прокляттям розумного, скептичного доктора; вона жила сама про себе, а розумний, скептичний доктор сам про себе. Доктор міг думати про законність гуркоту при всякому руйнуванні, міг цілком розсудливо доводити, що природа дбає про великі числа, а одиниці для неї тільки матеріал у її математичних розрахунках — одні з мінусами, другі з плюсами, — він міг навіть виразно уявляти собі свій мінус в образі револьвера одної з сірих шинель, з тих одиниць, які самі завтра будуть із мінусами, — істота мовчки слухала, — мовчала, коли було тихо й зараз же тоскно, гидко, млосно холола від волосся на голові до нігтів на ногах, як тільки за вікном у чорній, густій тьмі вибухали вистріли. В животі починало бурчати, вибухала одрижка, в роті ставало огидно-кисло.

А сеї ночі істоті заціпило, — вона зникла. За вікном таксамо мото-рошно вила сусідська собака, в якій на очах проткнули хазяїнові горло багнетом; таксамо диким, тонким, передсмертним криком хтось кричав; таксамо гупали важкі чоботи за вікном і в сусідній кімнатці мати дворника неголосно молилася перед лампадкою. Але істота не щулилась, не здригувалась, не збиралась у вузлик. Доктор лежав, заклавши руки за шию й посміхався. Ну, хай приходять, хай один

із сліпих мінусів сліпої математики проткне йому горло багнетом. Ну, що з того? Ну, захарчить, захлюпотить кров, пройде кільки корчів по тілі й не стане нічого, ні мінусів, ні плюсів, ні математики, ні смерті. Смерть не тоді, коли захлюпотить кров із горла й корчі заковчють тіло, — тоді ніякої смерті нема. Смерть буває тільки в живих, а не в мертвих. Для мудрого ж ідея й образ смерті є тільки тими тінями, які роблять радощі життя рельєфно-опуклими. А надто для тої людини, в якої у грудях тьохка солодкий холодок, давній-давній, несподівано-відновлений, зворушливо-молодий, такий забуто-таємний і такий вічний, що з ним можна пролежати тисячеліття у тьмі серед гуркоту всіх руїн світа.

Десь там, за цими криками, виттям собаки, за гупанням чобіт лежала та, яка була джерелом цього холодка, таємна переможниця всіх сліпих істот, зойків і руїн, вічна переможниця всіх смертей, що відвідують бідне людство, таке жалюгідне у своїх борюканнях проти законів великих чисел. Тисячі раз будуть завалені, переруйновані всі дворянські, пролетарські, буржуазні зібрання, а Наяда вічно, незмінно, непереможно, незруйновано пануватиме над усіма руїнами перебудов. І це є закон більший за всі закони смерті.

Вранці, тільки почало на світ благословляти, доктор Верходуб реально поголився, прибрався в усе чисте, — як смерть, так і кохання люблять людину в усьому чистому, — й зашив у кашкет рештку своїх грошей, п'ять тисяч карбованців. Потім попрощався з милою старенькою й, узявши на руку тільки один плед, спокійно пішов на ріг Казанської й Середньої вулиці, де була призначена зустріч із Наядою й Юдком. (Мила „конспіраторка“, що хитро ходила по місті в буржуйському капелюсі, ні за що не хотіла, щоб Юдко заїхав за нею, бо Юдко знав би тоді, де вона жила!).

Од п'ятої години ранку вона вже сиділа з клуночком на лавочці біля чужих воріт. Кохтину свою, спасибі їй! — скинула, — занадто вже

незграбна, навіть образлива була та кохта на тілі Наяди, занадто щиро кохтина приняла в себе форми покоївки, чи кухарки. Тепер на панні Ользі було чорне, довге пальто, теж не дуже пишне, але, принаймні, було видно, що під ним молоде, поставне тіло з широкими, наядиними клубами. На голові, замість рушника, синя, тепла, велика хустина. Словом, не буржуйка, але й не куховарка, а саме сільська, інтелігентна собі пролетарка.

Юдко, розуміється, додержав стилю всякого порядного звощика: не виконав ні одної з умов. Насамперед запізнився на цілу годину; потім запряг не тройку, як умовлялись, а тільки пару; нарешті, виїхав не хургончиком, як обіцяв, а „файтоном“ таки. Але ж хургончика він ніяк не міг знайти, все місто оббігав. Але що таке: як Бог дасть, так і в файтоні большевики не зачеплять, а як судилося, то й не то що в хургончику, а на тачці схоплять. А щодо тройки, так просто ніяк не можна тройкою: овес такий дорогий, що . . .

— О, знов овес! Я ж вам казала!

І сміх Наяди був такий самий тихий, прозорий і молодий, як і весь ранок.

Юдко глянув на панну Ольгу, засвітився зсередини й знадвору й також засміявся. Е, що воно розуміє в хазяйських справах, таке гарне, ніжне й привабливе. Хай собі сміється з вівса, дай їй боже отак гарно все життя сміятись!

І Юдко прибрався в дорогу инакше: плісове убрання та жовта сорочка zostалися дома. Тепер на йому було все хазяйське, поважне: теплий, добрий чекмен, на сидінні свита від дощу, шия синім шарфом пов'язана. Тільки пухнасте, руденьке волосся на лиці те саме лишилось, але тут уже тільки Бог міг змінити, а Юдкові не сила була.

Ну, клуночок панни Ольги примостили за спиною, ноги їй закутали докторовим пледом, — надворі все ж таки свіженько було, — можна рушати.

Юдко врочисто взяв у руки віжки, щільніше натокмачив на голову кашкета, вйокнув, зачмокав, і „файтон“ з брязкотом, дирчанням і клацанням покотився по Казанській вулиці. Проміння сонця, тихі, задумливі й малинові, як уста Наяди, косо лягали на сонні, порожні, стомлені від нічного галасу тротуари, кладучи на них довгі тіні від стовпчиків. Задумливо і зворушливо похитувався чистий, строгий профіль під великою синьою хусткою і в очах, замість учорашнього хворого, металічного блиску, залягла вмиротворена, поважна скупченість, у якій було щось дитяче.

На кінці Казанської, нарешті, скінчився той страшний брук, яким тільки пекло могло бути вимощене для в'їзду найбільших грішників, — колеса м'ягко, з полекшенням, од усеї душі зітхнувши, заворкотіли по наковчій весняно-вохкій дорозі. Брязкіт, дирчання, кректіння старенького організму „файтона“ лишилися позаду; стало чути дружній бадьорий топіт ситеньких коненят.

От і поле, все пухнасте, зелене, мрійне, широченне. Зразу ж свіжо обхопило духом вітру, степу, молододі травки й весняної, ще мокрої землі. Десь із неба, бо-зна звідки, дрібно сипалися дзвіночки, срібні, чисті, молоді, — степові соловейки! Сонце тепло, жартівливо цілувало заду в шию.

Конячинки смачно, соковито вибивали дружній такт; Юдко мирнолюбно поводив над їхніми спинами батою і для піддержання авторитету час-од-часу добродушно-строого пускав: „Но-о, ти! Ворухайсь, ворухайсь!“

Невже була коли ніч із виттям собак, гупанням чобіт, зойками, з руїнами, з ненавистю, жахом, одчаєм, смертю?!

У малиново-синій далечині маячили давні могили. Зліва, з яру, знад білих хат кучерявим пір'ям розсипався рожево-сивий дим. Там уже повставали, там уже обідати варили. Колись доктор Верходуб, будучи не доктором медицини, не недогризком життя, не повітовим

„нашим епікурейцем“, а просто маленьким, босоногим Михайликом, от-
такого ранку вже гнав у поле довгошійх, гойдливих, белькотливих гусей
і смачно вминав чудесний житній хліб, посипаний камінцями солі, що
хрустіли під зубами. І ніяких філософій, ніякого аристократизму духу,
ніяких перемог йому ні над собою, ні над другими не треба було. Без
філософій, без боротьби, без перемог скільки було великих радощів
вічної перемоги!

— Гарно, Ольго Іванівно! Чудесно, га?

Ольга Іванівна трудно повернула купу хустки й показала обвіяне
задумою, вимите духом степу й ще чогось тепло-ніжне лице. Сині очі
тепилися лагідно, ніжно, сумирно. Чи не крапнула й у її панський
келик маленька простенька крапля степової мудрости?

— Божественно гарно! Чудесно тепер босоніж по теплій стежці бігати!
Е, ви, мабуть, не знаєте, ви — панич. А я колись оттак удосвіта з
хлопцями й дівчатами вже череду пасла!

— Ви?! Череду?!

— А що? Чого ви так дивуетесь? Я — селянка. Не похожа?

— Гм! Очевидно, Ольго Іванівно, ми з вами так загубили образ
божий, що самі себе не впізнаємо.

— Хибá ви теж з села?! Селянин, чи поміщик?

— „Потомствений, почотний“, з діда прадіда селянин!

Панна Ольга раптом визволила зпід хустки руку й незручно, але
рвучко-весело простягла її докторові.

— Так здоровенькі ж були, земляче! Якої губернії?

— Київської, Сквирського повіту, деревні Осиковатої! А ви?

— Полтавської губернії, Золотоноського повіту, села Криві Гарбузи. У
нас з-давніх-давен родили все чогось криві гарбузи. Та так нас і
прозвали Кривими Гарбузами.

А в руці доктора лежала така тонка, ніжна, тепла рука, яка ніяким
чином не хотіла асоціюватися з Кривими Гарбузами. І цей шикозний

капелюх, і англійський костюм, і ця королівська постава, й ці очі, повні певности і влади? Невже це з Кривих Гарбузів?! А чому ж ні, зрештою? Чому Наяді не перебратись у Кривих Гарбузах у людський образ? Та й чи не частіше за все вони перебіраються по Кривих Гарбузах, а не гнилих містах?

Рука тихо визволилась і сховалася знов під хустку, під рідну, значить, близьку їй хустку.

— Ну, це добре, що ви — земляк! Я дуже рада. А я було думала... Ну, нічого. А що може бути краще від степу, нашого степу? Га? Ніхто не розумів й не може нас зрозуміти. Правда?

На доктора ще раз глянули дві темносині, теплі, хвилююче-жіночі квітки. Глянули якось по-иншому, по-новому, по-близькому, лукаво-ніжному, вдивляючись і перевіряючи. І в грудях доктора від цього безвольно, солодко занув холодок. Гойднулася бричка, перекинула квітки разом з молодим, гнучким тілом на доктора й одхилила. Сині квітки накрились темними шовковими щіточками вій і потупились. І від того, що потупились, докторові захотілося припасти до тих маленьких черевичок, що виглядали зпід пледу, і з побожною, жагучою вдячністю обтерти з них порох устами.

— Вам не холодно в ноги, Ольго Іванівно?

— О, ні, мені дуже гарно!

— Но-о, ти, паршивка! Гравеся!

Дорога почала збігати згори. Внизу по яру розкотились біленькі хатки, а на ту гору поперед усіх вибігло трое млинів, розставили крила й весело розмахували ними, закликаючи хатки до себе. Запахло солонкуватим димом, кізяком, свіжо-спеченим житнім хлібом. Десь за хатами дружно, гуртом гавкали собаки, когось обпавши. Довгими ракетами здіймались догори співи півнів і, закруглившись на кінці, падали й зникали. Залізними, іржавими голосами мекекекали вівці. Божественно, іменно: божественно гарно!

Юдко заткнув батіжок позад себе й натягнув віжки.

— Тш! Тш-ш!

А Татарка, любуючи з читкого стукоту своїх копит, потрущувала гривою й кусала подругу, прищуливши вуха, — чого, мовляв, дурна, здержуєш, катай згори на весь дух.

Юдко озирнувся й хитнув жовтенькою бурунькою на хати.

— Любомирка, по названію.

Любомирські дядьки стояли коло порогів хатин і, приклавши дашком руки над очима, дивилися на бричку. Деякі йшли дорогою й уважно придивлялись до переїжджих, але не вітались. Од тинів, як зіпід землі, вистрибували Сірки та Рябки й з усіх сил гналися за „файтоном“, одні зовсім мовчки, запекло заціпивши зуби, з невблаганною рішучістю, другі з незрозуміло-лютим гавкотом, аж захлинувшись.

Біля церкви, на якій розбризканим малиново-червоним золотом горіла баня, гомоніла невеличка купка людей. Власне, не біля самої церкви, а коло будиночку, що стояв поруч із огорою. Поміж ними декільки постатів у салдатських шинелях з рушницями в руках. Трохи осторонь тислася ще одна юрба, мовчазна, непорушна, й без салдатських шинель.

Всі голови з пильною увагою були повернені до даху будиночка. Там над ганком вовтузилося двоє людей, — один молодий, у салдатській блюзі, другий—чорно-бурий, у лахматій шапці. З ближчої купки щось кричали їм, радили, хвилювались, деякі навіть поривалися лізти до них помагати.

Раптом Юдко чогось почав зупиняти коней. Ага: до брички помалу, поважно наближався салдат з рушницею, повішеною на ремені через плече. Він підняв руку й помахав нею, щоб стали. Доктор намацав рукою в кишені паспорти й пропуск, — начальство йдуть, треба приготуватись.

Коні неохоче стали. Юдко з турботою на жовто-пухнястому личку швиденько озирнувся нь своїх пасажирів, моргнув їм на салдата й зараз

же одвернувся, — його діло маленьке, його наняли, він собі везе, а хто, що, як, він нічого того не може знати.

— Та з того боку! З того боку! Підтягни, Кіндрате! От-так. Тягни, тягни!

Салдат з рушницею зупинився й, озирнувшись, зацікавлено став дивитись, будучи певним, що подорожні ждатимуть стільки, скільки начальству потрібно.

Тепер було видно, що здіймали вивіску над ганком. Вона була пофарбована в дві фарби: жовту й синю. Можна було навіть прочитати на ній: „Любомирська споживча товариська крамниця“.

Вона ні за що не хотіла злізати звідти, ця жовто-синя вивіска. Міцно, цупко вп'ялася чимсь у ганок і хоч би тобі що. Кіндрат і салдат тягли вгору, вниз, підбивали чобітьми з усіх боків, хилили, погнули всю, а вона як жива приросла там.

— Та сокирою по гаках! По гаках її!

— Еге, сокирою. Зубами не вгризеш її.

— Ек, подлая! Дай-ка, брат, винтовку сюда. Погоди, Кондрат! Мы ее сичас. Только с винтовкой и можно с ней справиться. Мы ее винтовочкой подсадим!

— Хибá що гвинтовкою. Ану, которий там, гвинтовку!

З купки зараз же простяглося угору декільки рушниць.

— На! Держи, товарищ.

— Та зпіднизу її, зпіднизу гвинтовкою! Штиком бісову душу!

Кіндрат у лахматій шапці перехилився вниз і за багнет витяг до себе рушницю. Підваживши нею під ряму, салдат і Кіндрат напнулися, кркнули, й вивіска, не витримавши, з тріском підскочила. Серед найближчої купки розкотився задоволений гомін.

— Ага, штика не видержала? Так-о її! Ого!

Салдат з Кіндратом взяли вивіску за обидва боки й підняли догори, перевернувши лицем до землі, тримаючи, як покійника над могилою. Салдат злегка перехилився вниз.

— А нукась, посторонись там! Україна летить! Ну, Кондрат, слухай команду: рраз! . . два! тррри!!!

Гойднувши востаннє, вони з криком шпурнули вивіску вниз у калюжу. Вона з мокрим ляском упала в воду, й болото бризнуло на всі боки. Найближчі дядьки злякано відсахнулись убік і почали руками витирати обличчя, а в юрбі, весело сміючись, загомоніли.

Тільки друга купка стояла все таксамо мовчки, не порушно, застигло.

Тоді салдат з Кіндратом помалу, обережно й поштиво стягли з даху наготовлену там другу вивіску і стали приміщувати її на місці скиненої в калюжу. На ній стояло: „Любомирская общественно-потребительская лавка“. Дядьки й салдати серйозно, з пошаною, слідкували за цією роботою.

Начальство з рушницею на плечі повернулось і знову рушило до брички. Доктор витяг паспорти і пропуск. Начальство переглянуло їх, убийче-помалу перегортаючи запкарубленими пальцями тонкий папір сторінок. Печатка на пропуску розв'язала всі його сумніви.

— Можете їхати, — важно кивнув він Юдкові й повернув документи докторові.

Юдко жвавенько витяг зпозад себе батіжка, чмокнув, шарпнув віжками і стьобнув по вохкуватих клубах Татарку. Начальство, купки людей біля церкви, нова вивіска зразу відсунулись убік і лишились позаду. Від воріт моментально вистрибнули собаки і з гавкотом, хрипінням і люттю погнались за бричкою.

Доктор збоку подивився на Наяду. І аж очам не повірив — що за дивна, неприємна зміна: в лиці не було вже ні ніжної, дитячої задуми, ні лукавої, рідної ласкавости землячки; воно наче вмент висохло, збіглося, загострилось; синє, обрямлене темними віями око колюче, скляним блиском устромилось наперед і не відповідало на рух доктора. І блиск цей був зовсім той самий, що вчора, тільки сухий, гострий, холодний.

— Вам не холодно, Ольго Іванівно?

— Ні.

І коротеньке слівце вистрибнуло з неохоче розтулених уст колюче, холодне, з тим самим сухим блиском, як шматочок льоду.

Що сталося?! Невже перевірка паспортів так подіяла?!

От і Юдко стурбовано й непорозуміло озирався на неї. Така собі гарна, симпатична баришня, й раптом щось із нею недобре вчинилося. Він навіть питаюче поглядав на доктора, бідний, дурний Юдко! Він собі свою бурунькою гадав, що доктор може лічити всякі несподівані й йому самому незрозумілі річі.

І небо похмурніщало, і сонце невдоволено наморщило сиві хмаряні брови, і вітер тоненько заплакав десь у колесах. Степові соловейки висіли на незримих ниточках, із срібним дзеленьчанням тріпотіли крильцями й, одірвавшись, з одчаю й розпуки затуливши лапками лице, падали на землю. Од наморщених брів сонця по степу попливли безшумні, суворі тіні. Вітер, попавши в них, мерз, щулився й заривався у гриву Татарці. А Татарка сердито щулила вуха й кусала Гніду, поважно, роботящу подругу.

— Ну, що ж ви, пане докторе, мовчите? Говоріть щонебудь.

Доктор з полекшенням заворушився, щільніше застібнув пальто, виняв портсигар, заговорив, — слава Богу, голос ще колючий, сухий, а все ж таки хоч голос є. Сонце теж розправило брови й добродушно, задоволено посміхнулось у жовто-сиву бороду. Тіні нишком, пригнувши голови, побігли за обрій. Степ засміявся, вітер вистрибнув із Татарчиної гриви й фаміліярно мазнув доктора хвостом по лиці.

Так, голос став ніби й м'якшим, теплішим, але в очах усе ж таки не зникав учорашній, сухий, чудний блиск. Дзвеніла вгорі висока, прозора блакить срібними дзвониками, дзвеніла соковита зеленявість унизу; вітер, як улюблена дитина, пустотливо, ніжно притулявся щічкою до лиць; мрійно мерехтіли в фіолетовій далині далекі, степові могили,

рівно обглажені всевигладжуючим часом. А око все таксамо сухо, колюче, скупчено дивилось у просторинь.

— А но-о, ти! Подшевелойся!

Вже на круглих клубах Татарки темною латкою виступив піт; уже сонце підбилось на обід; уже заманячили попереду якісь млини. А Наяда все сухо жмурила око й нічого не помічала.

— От уже Соснівка! — не обертаючись, показав Юдко батогом уперед на млини.

Панна Ольга зітхнула й поправила хустку, а доктор скосив на неї очі.

— Трошки стомились, Ольго Іванівно? Ну, зараз спочинемо, пообідаємо. Ви ж, Юдку, до Кучугурихи на заїзд. Ї тут така Кучугуриха, вдова. В неї дуже затишно й чисто.

Наяда тільки прищурила око й нічого не сказала.

На заїзді було порожньо, ні одного переїзжого, — хто тепер може їздити? Пусткою віяло від довгих, критих соломою навісів із довжелезними яслами. Корита біля криниці стояли сухі, сумовиті; навіть калюжі повисихали.

Дійсно, в Кучугурихи було затишно й чисто, це й Наяда повинна була признати. „Господська“ кімнатка, біленька, чиста, з сірими, наївними ряденцями на добре вимазаній долівці, з рушниками на іконах, з хитрими манюсенькими віконечками, — була просто таки мила. Такі самі, як на долівці, ряденця лежали й на дерев'яних без спинок канапках. Печі не було, а, замість неї, поважна, на всю стіну груба з розмальованими синькою визерунками. Фотографії в рямцях з жовтеньких черепашок. На фотографіях салдати з такими напружено-витагненими руками, грудьми й обличчями, ніби їм там ззаду робили якусь операцію. Надзвичайно мило!

Пахло засушеними квітками, віночками, полотном і мазаною долівкою. Через одне віконечко на лаву, на стіл і на долівку падала жовта, гаряча смуга сонця. Зовсім як колись-колись, у дитинстві, на Великдень!

От і Кучугуриха прийшла. Величезна, як груба, з широким, добрим і міцно надійним лицем.

— Доброго здоров'я, тіточко. Приймайте гостей. Мабуть, не часто тепер бувають у вас?

Кучугуриха зітхнула. Ой, вона не могла похвалитися добрими гостями. Такі часи настали, що почали инчі гості найжджати. Та не доведи Господи й ворогові таких гостей приймати. Може, господя чогонебудь з дороги закусити хочуть? Молочко є, яєчка, чаю можна наставити. А то, коли мужицького борщу будуть їсти, то й борщику можна.

Панна Ольга вперше після Любомирки всміхнулась.

— А борщ з сметаною? Наш, сільський?

— Аяк-же! Та конешно, що з сметанкою. Як Бог велів. Як же ж можна!

— Ну, так давайте нам, тіточко, борщу з сметанкою, молока, яєшню запражте, чаю наставте. Так, Ольго Іванівно?

— Мені аби борщ.

— Чудесно. Ну, а як у вас тут большевики? Є?

Кучугуриха зітхнула, склала руки під велетенськими, подібними до коминів, грудьми й коротко хитнула головою.

— А де їх немає, прости Господи. Є.

— Ну, й що ж вони?

— Та що ж? Зібралась халамидня та й робить, що хоче. Коні забрали, гроші забрали, землю забрали. Могли б, то й душу забрали б.

Панна Ольга раптом одвернулась до вікна, нахилилась до його і звідти суворо, сухо, колюче кинула:

— Забрали й душу!

Кучугуриха згідливо захитала головою.

— Ой, забрали, бодай би їм дух забрало! Забрали анциболоти.

— Ну, тіточко, давайте, давайте нам їсти. Потомились ми.

Кучугуриха зняла руки зпід грудей, ще раз зітхнула, хазяйським оком провела по хатинці й помалу вийшла.

Не поміг і борщик зо сметанкою. Панна Ольга задумливо, скупчено носила ложку до рота й усе дивилась у свою просторінь. Хто там був, що там було?

Доктор не смів навіть постукати в зачинені сині, скляні двері, повернені в далеку, чужу просторінь. Потім вона накинута на круглі, такі хвилюючі, жіночо-похилі плечі синю хустку й сіла біля віконечка. Видно було задок брички з прив'язаним іржавим відром, фіолетову з жовтим клоччям на вухах собаку й набурмосену, роздуту квочку з виставленими зпід неї жовтими дзюбиками й голівками.

Доктор мовчки курив, одмахуючи долонею дим, коли він ішов на Наяду. Так, так, не стало й того невеличкого контакту, що так несміло, так павутинно наві'язувався. Не стало запізненого, весняного квіту в осени. Що сталося там у тій проклятій Любомирці? Згадала що? Чи надумала?

Панна Ольга сіла лицем до столу, сперлась на його ліктем і чудно, немов би допитливо глянула на доктора. А в очах, у синіх вікнах у темних рямцях усе таксамо гостро і крижано переливався блиск.

— Я мушу прохати в вас прощення, пане докторе.

Пан доктор швиденько виняв цигарку з уст і насторожено наготовився, — щось непевне було в цьому тоні, в силуваній посмішці, в задумливому водінні пальцем по шорсткій скатертині.

— Я вас трошки обманула.

— А саме?

Доктор сам почув, як голос його став маленький, ніяковий.

Панна Ольга мовчала й, потупивши очі, водила пальцем по скатертині.

— Я не збиралась їхати на той бік. Мені треба було тільки до цього села. Ми тут мусимо попрощатися з вами.

В доктора важко, тоскно, як у яму, стало обсуватися серце. Але, обсுவуючись, воно разом з тим і тьохнуло: значить, того так змінилась, що вони мусіли попрощатись?!

Доктор устав і мовчки кілька раз пройшовся по хатинці, зачіпаючись передками чобіт за ряденце й дбайливо зараз же поправляючи його.

— Та-ак. Гм. Дійсно...

Він сів і виняв нову цигарку. Кінець. Облетів останній цвіт. Це вже навіки останній. Упливає остання Наяда, перша й остання.

І доктор Верходуб почув, що раптом світ став маленьким, нудно-бруднопорожнім. Куди тепер? На той бік? Чого? На цей бік? По віщо?

Лягти б тепер от-тут, у цьому тихому заїзді, затиснути очі й не рухатись до повного переходу в той стан, який зветься в людей не-буттям.

І знову крапнула в келих доктора нова, гірка крапля мудрости: ні, очевидно, не життя саме про себе цінне. І забув доктор, що все є неповторне, самоцінне, єдине й благословенне, що живе.

— Так. Значить, ви лишаєтесь тут, у Соснівці?

— Ні, їду далі.

Ага, вона їхала до коханого. Доктор же відбув при ній службу доброї няні. Тепер нянька непотрібна. Тай справді, на яку більше ролю здатний він, старий кендюх?

— От тільки, пане докторе, коли можна, я б попрохала вас допомогти мені знайти коней тут у селі.

Ще трошки нянька потрібна.

— З великою охотою, Ольго Іванівно. Але ви можете з Юдком їхати. А коли дозволите, коли вам це не неприємно, то я міг би довести вас до того місця, куди вам треба. Я не поспішаю на той бік. Я можу почекати. Власне, мені все-одно, куди їхати.

Ольга Іванівна нудно, не то від знання його відповіді, не то від суму посміхнулась.

— Ви не поїдете туди, пане докторе, куди мені треба.

— Чого так?!

Вона кругло підняла руки й зовсім як та, перша Наяда, поправила волосся.

— Того, що . . . що це дуже для вас небезпечно.

— А для вас є та небезпека?

— Більша, ніж для вас.

— І моя поміч могла б вам згодитись?

Знову чудний усміх перебіг по малинових устах, трохи зблідлих, прищорхлих.

— Дуже. Але я її не можу прийняти від вас.

— Чому?

— З якої ж речі я буду наражати вас на небезпеку життю вашому? Що я вам таке? Випадкова знайома.

Доктор коротко кашлянув, — чи удає, чи справді ще сумнівається в собі?

— Гм! Іноді ради випадкової знайомої чоловік може наразити себе на більші небезпеки, ніж ради найближчої.

— Так. Але тільки тоді, коли вона . . . Як ви сказали вчора? Коли вона — Наяда?

І доктор, здригнувшись хвилюванням, зустрів її пильні, допитливі, наядині очі.

— Так, коли вона Наяда.

Панна Ольга потупилась і все ж таки покрутила головою.

— Сумніваюсь. Навіть ради Наяди за наших часів на небезпеку ніхто не піде.

— Хто знає, Ольго Іванівно!

Ольга Іванівна швидко змахнула на доктора синіми квітками.

— Навіть, коли в тій небезпеці стоїть і смерть?

Доктор і цього питання не боявся.

— Навіть і тоді. Я ж вам казав учора, Ольго Іванівно: за одну можливість приторкнутись до неї, за можливість злитися з її таємною, чародійною, незрозумілою нам простим смертним, жіночостю, можна не тільки на смерть піти, а на найлютіші муки.

Потемнілі, потеплілі, густосині очі мовчки, неодривно, неодривніше, ніж досі, отверто зупинилися в очах доктора. І те, що вона мовчала, отверто мовчала й тільки говорила очима, хвилювало до бажання закричати звірячим, хижим криком.

Панна Ольга, не маючи сил одірвати очі, закрила їх рукою й одвернулась. І зпід руки тихо, непорозуміло, ослаблено сказала:

— Дуже дивно.

Доктор обережно взяв другу, покірну й холоднувату, руку, почувавши від дотику до неї таке давнє кричуще щастя, що сам унутрішньо, як у сні, тьмяно й блаженно здивувався.

— Що дивно, Ольго Іванівно?

Рука тихо визволилась і, визволяючись, витягла за собою і кричуще щастя й блаженне дивування.

— Нічого

Вона зняла руку з очей і знову глянула на доктора боязьким, шукаючим і густим поглядом. І важкуваті, ще більше обважнілі, хижі, віддані, побожні очі вхопили й обняли цей погляд дивною, незрозумілою силою. А рука доктора сама собою знову потяглась за її рукою.

Тоді Панна Ольга підвелась і одійшла до другого віконця. Юдко висипав із торби недоїдений кіньми дорогоцінний овес. Квочка смачно й поважно квокаючи прямувала до ніг Юдка, біля яких падало зерно.

А за нею дрібно, прожогом котились жовті, пухнасті грудочки.

Ольга Іванівна вернула до столу й сіла на старе місце. І в очах уже не було п'яної, густої синяви, тільки нижня, повна губа ще папіла гарячою напущлюстю.

— Так ви мені допоможете знайти коней, пане докторе?

Доктор сидів, сперши голову на обидві руки. Для чого, для чого ж вона лицемірила?! Для чого задавала це питання, знаючи вже, що за один дотик до її божественно-таємничого єства він поповзе за нею на всі небезпеки й на всі смерті.

— Ми поїдемо кіньми Юдка, Ольго Іванівно, не треба шукати.
Панна Ольга подивилась на сховану в руках голову доктора й помовчала.

Потім раптом підвелась і рішуче покрутила головою.

— Ні! Все це абсурд. Це — божевілля. Ви простіть мені за ці розмови, але я не можу прийняти вашої . . . помочі. Це — божевілля. З якої речі? Ні, ні, ні! Їдьте собі, докторе, спасибі вам і часом згадуйте . . . випадкову знайому. А мені тільки допоможіть знайти коней.

Доктор підійшов до неї й злегка поклав руку на плече їй, як то часто робив пацієнткам, що вередували.

— Ольго Іванівно, ви самі розумієте, що ми живемо в божевільний час. Одним божевіллям більше, менше, це не має ніякісенького значіння для того режисера, який ставить божевільну п'єсу. Моє життя мені потрібне, говорячи сучасною мовою, остільки - оскільки. Маю ж я право ставити його на карту в грі? А я хочу поставити його на вашу гру. Так от, кажіть мені тепер усе. Куди вам треба їхати? Через що небезпека? Чим я можу бути корисним?

Ольга Іванівна подивилася знову просто в лице докторові, перевіряючи, чи його, чи себе, й помалу відійшла до столу. Дивлячись у віконце, вона якийсь час помовчала, потім тихо, рівно, байдужим голосом проговорила:

— Я їду у штаб південної червоної армії, щоб убить командуючого цією армією Машкова. Його штаб тут деє коло Соснівки.

І після цього знову спокійно глянула на доктора. Докторові кинувся в очі знайомий, сухий, скляний блиск її очей. Од слів же у грудях штовхнуло й надушило їх, як мішком з піском.

Але коли він заговорив, голос його був теж такий самий спокійний і рівний, як і в неї.

— Можу я задати вам кілька питань?

— Будь ласка.

— Маєте ви якісь можливості доступити до Машкова? Якісь звязки, одне слово, якісь вироблені, підготовані способи здійснення перших кроків?

Панна Ольга повільно покрутила головою. Вона не мала ніяких ні звязків, ні вироблених, підготованих способів. Вона знає, що охорона в Машкова велика, що доступ дуже трудний, але . . . але вона покладається на те, що їй удасться все ж таки пройти до його.

— Яким способом?!

Панна Ольга зробила невиразний жест і посміхнулась.

— Якимнебудь.

Доктор зрозумів: тим самим, яким вона проходила всюди, куди їй треба було; тим самим, від якого Юдко світився і згоджувався зробити свою балабусте вдовою, яким комісари давали незаконні пропуски, яким він сам опинився в Соснівці й готов був опинитись на тім світі. І справді: чи не дужчий, не дійсніший це спосіб, ніж усі пропуски, мандати, звязки, організації?

— Гм! Ну, а як же ви гадаєте там?

Наяда знову невиразно повела головою, плечима, бровима.

— Не знаю. Якнебудь. Ну, скажу, що маю якісь дані про німецьку армію. Та це не важно!

Доктор згодився: розуміється, не важно. Важно, щоб Машков побачив її, подивився на неї, зустрівся з її поглядом, щоб на його випромінилась її посмішка, щоб обвіяло його ритмом її тіла. Тоді він усьому повірить, із усім згодиться, на все заплющить очі. А хибá вона не може сказати йому, що просто захоплена ним, героєм, що прийшла з ним творити народній суд? Хибá він не повірить, коли це скаже вона? Розуміється, в неї сила більша за всі пропуски й цілі армії.

— Так-ак. Ну, а . . . Простіть, Ольго Іванівно, що я втручаюсь. Я не знаю, які мотиви посувають вас на такий акт. Але мені просто виникає питання: чи варто ж віддавати ваше життя, вашу красу на

боротьбу з вітряками? Тим, що ви уб'єте Машкова, ви не спините тої сірої маси вітряків, що вимахує крилами, від того не спиниться рух, що є наслідком цілої історії. Ні Машков, ні Ленін не утворили цього руху, вони — тільки перехресні точки різних сил. Зникне Машков, чи Ленін, нічого від того не зміниться, все йтиме так, як мусить іти. Замість Машкова чи Леніна, стане якась инча особа в точці перехрещення сил, і буде те саме. За віщо ж ви повинні в цій каші загинути? Я не в своїх інтересах говорю, Ольго Іванівно, ви ж розумієте. Мені боляче за вас. Мені боляче, коли гине велика сила, створена природою, не вжита в тих цілях, які вона призначала. А мені здається, що ваше призначення не в терористичних актах. Ще раз кажу: своїм героїзмом ви не спините цього хаосу, відбирання землі, грошей, коней, стенок. Не спините, Ольго Іванівно! Так для чого ж давати своє життя за те, чого напевне не досягнеш?

Панна Ольга слухала задумливо, хто його зна, чи чуючи навіть. І коли вона помалу, повільно, стала говорити, не дивлячись на доктора, та сама задума облягала її слова. Вона не збиралася припиняти віднімання землі, грошей, коней. Вона сама — селянка, дочка горівника мужика, й не їй боронити тих, хто віки тримав у горі її батьків. Так їм і треба. Але є инче.

Тут вона підвела голову і глянула на доктора инчими, ніж досі бачив він у неї, очима.

— Ви — Українець?

— Так, я — малорос, або, як модно тепер говорити, Українець.

Панна Ольга жорстко посміхнулась.

— Коли ви малорос, то не знаю, чи ви мене зрозумієте. Ви бачили, як ті мерзотники скидали українську вивіску в калюжу?

Ах, он-воно в чому причина теї зміни!

— Так отак Леніни й Машкови роблять з усією Україною. Вони не винні? Перехресні точки історичних і ще якихсь там сил? Я — теж

перехресна точка! Грабіжник, якому хочеться жити з чужого добра, перехресна точка? Прекрасно! Але той, кого грабіжник грабує, так-само є точка перехрещення сил самоохорони, і він нищить грабіжника!

Вона встала й перейшлась по хаті не своєю, не плавкою, не ритмічно-жіночою ходою, а рвучкими, колючими, як блиск в очах, кроками.

— „Сили“, „призначення“. Я не знаю, про яке саме призначення ви думали. А я вас питаю: ви знаєте силу ненависти? Жагучої, невсипущої, лютої до млости, до сластости ненависти? Коли мрієш ночами і млієш од щастя уяви здійснення? Знаєте? Ні? А ви колинебудь думали, яке чуття повинно бути в людини, яка все життя пробула в ямі, яка чудом якимсь найшла змогу вилізти з неї й була скинена знову туди рукою, яка ніби має визволяти? Ви розумієте, яка ненависть повинна бути саме до Машкових і Леніних, які свою підлу грабіжницьку, кацапську точку перехрещення сил виконують під прапором визволення? Ні? Ви, малорос, про це не думали?

Вона люто посміхнулась, зробила два кроки й знову повернулась.

— Вивіска? Та хибá вони тільки вивіски скидають у калюжі? А хибá вони не скидають, не зривають, не топчуть ногами портретів Шевченка, портретів замученого їхнім царем українського революціонера, мужика, пролетаря? А хибá ця кацапська брутальна гидь, цей Машков, цей лютий україножер, цей свідомий, умисний кацап-націоналіст, хибá він не розстрілює учителів-Українців, селянських і пролетарських дітей, тільки за те, що вони Українці? А хибá вона не палить, не нищить, українських книг і хибá не скида всю нашу душу знов у яму? Ні, докторе? А хибá не глум, що ми з вами, діти українського села, говоримо отут мовою нашого вікового гнобителя й не сміємо, не можемо говорити так, як ми говорили, коли пасли свої череди? Ні, пане докторе? Хибá не глум, що ви малорос? Ну, скажіть самі! Ні?

Доктор нічого не говорив. Дійсно, сила ненависти була в цієї жінки не ненавистю одної людини. Іменно точка перехрещення сил цілого

народу, що віками сидів у ямі. Сині очі Наяди зникли. Це були дві темні, каламутні, з тьмяним, моторошним блиском западини. Малинові уста покрилися сірим попелом і увесь час дрібно дріжали, до того виразно, що вона сама часом прикушувала їх. Це й не Шарльота Корде з Кривих Гарбузів стояла тут серед маленької кімнатки, вкритої наївними ряденцями, а самі Криві Гарбузи, тисячі, сотні тисяч Кривих Гарбузів вилізли з ями й трусилися од перелитої через вінця віків ненависти. Дійсно, про які логічні міркування можна було тут говорити? Точки перехрещення не міркують, просто зустрічаються й нищать одна одну.

Яка ж яку знищить тут? _____

Отже знову вирішено так: Юдка тут, у Соснівці, відпустити, а замість його, наняти якогось місцевого дядька. Паспорти знищити, а пропуск на той бік приховати разом із грішми. (І на віщо тільки вона поробляла таку хитро-мудру конспірацію з цим дозволом?) Їхати до першого червоно-армійського загону. Зараз же заявити начальникові загону, що їм конче треба до командуючого армією товариша Машкова, — дуже важні відомости з того боку від товаришів. Такі важні, що тільки самому товаришеві Машкову можна їх відкрити. Де документи, мандати, рекомендації? Нема. По дорозі напала на них банда, ограбувала, забрала всі документи й ледви вдалось їм утекти. Ніякий комісар нічого не може запідозрити: люде домагаються до начальника. Вони не просяться пропустити їх на той бік, вони не тікають, вони не мають при собі ніякої зброї, просто хочуть подати важні інформації. Чим ризикує товариш Машков, чи хтобудь із них? Абсолютно нічим. Отже ніяких підстав нема для того, щоб не допустити людей, що самі для цього їдуть у таку далеку й небезпечну дорогу.

Гроші й пропуск, зашиті в кашкет, не виймати й тримати на випадок потреби при втіканні після „того“. Хто знає, може ж, таки доведеться тікати, а не щось инче. І дуже навіть можливо: уявити собі, що Машков захоче вночі докладніше поговорити з товаришкою, яка має

дати йому важні інформації. Товаришка, ясна річ, захоче щоб ніхто більше не був при цій інтимній і дуже важній розмові. Можливо, що вона захоче, щоб навіть при дверях не стояв ніхто й не підслухав. Товариш Машков, цілком можливо, не зможе не згодитись на бажання посланця від товаришів із того боку. Для жвавости розмови може бути трохи вина, а то й горілки. В товариша Машкова може бути при собі револьвер, кинджал, узагалі якась зброя (навіть ґраната може бути, вони ж усі носять на поясах ґранати й цілі арсенали.) Ніч. Тиша. Варта куняє. В головнокомандуючого важна розмова з таємною товаришкою. Раптом вистріл, брязкіт розбитої шибки, крик, галас. Хто, чого, куди? Товаришка в жаху вибігає: хтось ізнадвору вистрілив у товариша! Рятуйте! Хапайте! Лікаря! Вона біжить за лікарем, вона вся кипить страхом за життя товариша. І більше тої товаришки ніхто вже не бачить.

Це ж дуже можлива комбінація. Можливо ж, і зовсім без вистрілів і криків. Товаришка просто вийде від товариша, потупивши очі й засоромлено закрившись хусткою від нескромних поглядів варти, пройде до доктора, що чекатиме на неї з кіньми та селянською одежею і...

Аби тільки товариш Машков зустрівся очима з поглядом Наяди!

Та багато може бути різних комбінацій. А головне: що буде після того, там, де вони вже будуть зовсім-зовсім сховані від усіх товаришів, де її очі зустрінуться з його очима, де...

Ну, одне слово, справа явно божевільна. Але що таке божевільня? І чим воно гірше за тиху розсудливість? І що за мудрість зробити небожевільну, розсудну, нормальну справу? І чим вони ризкують? Життям? А хибá Юдко не ризкує життям за п'ятьсот карбованців? А хибá мільони шинельних істот не ризкують ним за мрію, яка їм самим невідома? Вся справа в нагороді за ризик. Так хибá ж його, доктора, нагорода менча за п'ятьсот карбованців?!

Отже, Юдкові виплачено його нещасні п'ятьсот карбованців, замість Юдка нанято такого самого мрійника за триста карбованців (дядька з

драбинчастим возиком, запряженим парою фіолетових шкапенят). Наяду закутано у плед, і гайда знову за — божевільною, страшною, чудесною мрією.

За Соснівкою небо посіріло, вкрилося дрібними, злими хмаринками, ставши подібним до потовченого, замерзлого моря. Тут жив, очевидно, вже другий вітер. Той, пустотливий мазунчик лишився десь із Юдком позаду. Цей був сірий, як небо, як червоноармійська шинеля, похмурий, колючий, рвучкий. Молоденькі сходи боязько підгинались під його подувами і стиха шопотілись. Коненята дядькові сердито щулились і струшували його з грив. А дядько раз-у-раз натягав на буряково-червоні вуха комір свитини й натокмачував на голову зеленого кашкета, в якого збоку висолоплювалась брудна біла підшивка.

Доктор же весь час тільки те й робив, що ставав навколішки в соломі й закутував пледом ноги Наяди. (Спасибі вітрові, спасибі злим хмаринам!) І Наяда так мило, задумливо, по-дитячому усміхалася зпід великої синьої хустки, наче вони їхали не на божевільну мрію, а на Великодні Свята додому в свої Криві Гарбузи.

А потім доктор тихенько сидів, тихенько мерз у своєму пальтечку й тихенько внутрішньо посміхався непорозумілим усміхом. Зірвалася фуґа, майнула вихорами людських душ і кружляють, гасають, несамо-вितяться бідні душі, гадаючи рівночасно, що діють із своєї волі.

Дядькові бурякові вуха заклопотано повертались то туди, то сюди: немов би ще вчора тут люде бачили большевицькі війська. Та влови ти їх, — сьогодні тут, завтра там. Хіба це тобі правильні війська? Отак ганяють чорт-батька-зна чого люде. А Німці женуть їх, як овець у повітку.

Починався яр, — степовий, крутий, суворий, із проритими водою зморшками-рівчакками-проваллями. На тім боці яру біліла купка хаток, а серед них сірів самотній млин із непорушно закостенілими крилами, — як піп серед жінок у сірій рясі, з піднятими на благословення руками в широких рукавах.

Коненята розійшлися дрібним, частим бігом, завзято потрушуючи гривами і прищуливши вуха.

— Тш, тшш! А-но, тихше, куди женешся!

Яром, мабуть, колись річка протікала, бо все дно заросло старими, мозолястими вербами, що згори здавалися кущами. Дорога викрутасами збігала в них, ховалася і знову вибігала на другім боці покладеною навкося через увесь схил стьождкою небіленого сірого полотна.

Вітер тут ще сердитіший став. Як сільський Сірко, він забігав то з одного боку, то з другого, хапав за плечі, за хустку, за плед.

Дядько сильно напнув віжки й одкинувся усім тілом назад. Конячки, прищуливши вуха й настобурчивши гриви, підгинали зади й усе закидали їх трохи набік. Візок трусив немилосерно й хилитався збоку набік, як човен на хвилях.

Доктор мусів обняти за стан панну Ольгу, — так усе ж таки було для неї безпечніше. Крізь пальто чулася гнучка, тепла м'яккість молодого тіла, — без корсета була Наяда (розуміється, — як же інакше може бути Наяда!) І те, що не було корсета, що тіло часом налягало на його, що була немов покірність і охочість у невольному наляганні, хвилювало до солодкої, давно вже незнаної туги. Покопирсана вибоями дорога, рвучкий, колючий вітер, трусіння візка, скажений біг коненят згори, все стало затишним, дорогим, тужно-солодким.

От вони неслися назустріч стражданню, небезпекам, смерті. Але це вже не здавалося таким абсурдним, божевільним підприємством. Ну, що ж, є сили, що більші за життя; часом вони притихло сидять у нас, і ми живемо „нормально“, часом вони виступають із нашої нормальності, заявляють свій владний голос, і ми робимо „ненормальне“. От і все. Чи згодився б колинебудь у „нормальний“ час оцей дядько ризкувати своїми коненятами й навіть життям? Та ні за які гроші! А тепер він ризкує за триста карбованців. Чи думала колинебудь панна Ольга, що вона може їхати на смерть із своєї доброї волі? Мабуть, ні. А тепер...

Коненята вже розправили вуха і гривастим, гнідим вихром гнали вниз, кидаючи грудочками в лиця. Вітер дзижчав у вухах рівно, з виттям і душив немов напнутим простиралом на голову. Верби швидко бігли назустріч, жовто-зелені, кучеряві, з душлястими, калікуватими стовбурами.

Дорога, вигинаючись поміж деревами, забігала праворуч, на гору. Коні пішли тихіше.

Панна Ольга злегка відвела докторову руку зо свого стану й поправила хустку, закривши нею ще щільніше все лице так, що тільки око та кінчик носа було видно.

Доктор зітхнув, підгорнув їй пледа під ноги й став закурювати, — вітер тут, загаявшись у вербах, затих.

Але тільки наладився запалити сірника, як дядько чогось затпрукав і почав спиняти коней. Доктор швидко підвів голову.

На дорозі стояло троє салдатів на конях. Той, що на самому переді, — в жовтому, короткому кожушці, в військовому картузі, а двоє в шинелях і сивих, салдатських шапках. У всіх за спинами рушніці, на поясах шаблі й револьвери. Вони стояли собі цілком спокійно, покуруючи, — чого дурний дядько так зашамотався?

— Що таке? — здивовано спитала з хустки панна Ольга.

Доктор неголосно, зовсім спокійно, навіть байдуже кинув:

— Якись салдати.

А сам тихенько потиснув рукою лікоть панни Ольги. Цигарку ж і сірники поклав у кишеню.

Панна Ольга трошки підвелась, одгорнула хустку й подивилась уперед. Салдати помалу, не хапаючись, під'їжджали ближче. Передній у жовтому кожушці, так почувалось, був начальство. Не молодий, за трицять, напевне. Непривітна, жорстка постать. Товсті, жовті, кругонавислі на уста вуса. Лице в буйному ластовинні, тверде, довге, з випнутими вилицями, поросле рудявою стернею на щоках. Ніс качиний, злий, червоний на кінці від вітру. Неприємна постать!

Доктор ізнову потиснув руку панни Ольги й буркнув:

— Я буду балакати.

Салдати наближались надзвичайно помалу, неначе дражнячись із нетерпіння доктора. Двоє в шинелях, правда, були собі молоді, безвусі парубчакі (шинелі без погонів, — значить, „вони“!). Один чорнявий, круглопикий, з круглими, веселими, хлопчачими очима. Ніс також кругленький і такий кирпатий, що дві ніздрі, як два меньченьких ока, так і дивилися з лица на світ божий.

Другий, також нічого собі, досить мирна постать: білявий, засмалений, ніби невмиваний, із сонними очима. Шинеля на його була завелика, і комір ліз аж на голову. Ну, зовсім сільський парубчак, яких тисячі бачив доктор Верходуб, — абсолютно нічого не було в цих постатях такого, від чого серце могло б швидко й тоскно стискуватись.

Жовтовусий здмухнув недокурок із губ на землю, невеличким рухом спинив коня й рівним, трохи хрипким голосом сказав до доктора:

— Хто такі? Куди їдете?

Еге, говорив чистою руською мовою, з виразним московським акцентом. Доктор почув, як панна Ольга рвучко сіла рівніше.

Доктор коротенько прокашлявся й, дивлячися просто в лице жовтовусому, тихо, але з натиском проговорив:

— Ми їдемо в штаб армії, товаришу. І дуже раді, що зустріли вас. Нам треба яко-мога швидче. Проведіть нас, будь ласка. Ви, сподіваюсь, червоноармійці?

І він, немов перевіряючи, обвів поглядом парубчаків. Вони з цікавостю подивлялися на закутану голову панни Ольги.

Жовтовусий ані найменчим рухом не виявив ні здивовання, ні цікавості з приводу того, що двоє якихсь „буржуїв“ на драбинчастому возику їхали у штаб армії. Тільки гостро, колюче вткнув у доктора пару металево-сірих, запалих очей.

— Документи маєте?

Доктор Верходуб знову сухо кашлянув і твердо глянув у непривітне лице.

— Ні, не маємо ніяких. Нас ограбила по дорозі банда. Все взяла. Мандати, пропуски, паспорти, гроші, річі. Ледви вдалось утекти.

І знову Жовтовусий ні трішки не здивувався, що людей ограбувала банда, й що вони без мандатів і документів їхали у штаб армії.

— Хто ви такі?

— Ми, товаришу, з доручення товаришів із того боку ідемо у штаб армії. Ми мусимо негайно бачити товариша Машкова, щоб передати йому дуже важні інформації. Я просив би вас, товаришу, яко-мога швидче нас . . .

— Якої організації?

— Полтавської, товаришу. В нас інформації про німецьку . . .

— Хто підписував мандат?

— Як хто? Розуміється, голова комітету, секретарь . . .

— Як звуть?

— Товариш Максим Зубатий і Хіжняков. Вам, розуміється, відомі ці прізвища?

Жовтовусий, усе ж таки, не виявляючи на своєму закостенілому обличчі ніякого знаку задоволення чи незадоволення з відповіді доктора, косо зиркнув на закутану в хустку голову.

— Гроші є?

— Нема, товаришу. Нас же ограбили. От тільки вдалося сховати шістьсот карбованців за підводу. Так я прошу вас, товаришу, коли можна . . .

— Якої професії?

— Ми вчителі. Сільські вчителі. Це — моя небога.

Але хоч би ж тобі якийнебудь вираз на подлому лиці, — чи сумніву, чи недовіря, — рівне, холодне, байдуже, як машкара!

— Покажіть руки.

Доктор здивовано, не розуміючи, підвів брови: які руки, для чого?
— Руки показать, кажу! Ну!

Хто знає, — може, це такий умовний партійний знак у них був. Доктор нерішуче простягнув до його обидві руки. Зігнуті, смугляві, тонкі й пещені пальці злегка потрусювались. На тонкій, чистій шкірі випнулися синюваті жили.

Жовтовусий трошки нагнувся з сідла й серйозно подивився на них. Кирпатий же привстав на стременах, увесь аж ліг на шию своєму буланому коникові й теж навів на докторові руки своїх двоє ніздів, наче цілився, щоб вистрілити з них. Навіть непорушна, як замертвіла панна Ольга злегка ворухнулась і скосила до них очі.

— Гм! Розуміється. Тепер долонями догори.

Бог його знає, що воно мало значити, але немає ради, треба й долонями догори показати.

Жовтовусий експерт простяг свою велику, з чорними, зашкарубленими пальцями руку й злегка помняв ними долоню докторові.

— Гм! Так. Тепер та хай покаже.

Доктор сховав свої руки й повернувся до панни Ольги. Вона трохи відкотила з уст хустину й повернулась до нахаби.

— Товаришу! Нам треба в штаб армії. Просимо нас не затримувати!

Доктор усередині скривився: ах, для чого такий різький тон? З маленьким начальством треба лагідніше. Від якогонебудь унтера часом залежить більше, ніж од генерала.

— Руки показать, кажу! Ну?

Панна Ольга ще більше відкотила хустку і спробувала сісти рівніше. Але вся солома з сидіння з'їхала наперед, і хоч-не-хоч треба було сидіти, згорбившись, з підібганими ногами. Та ще ця велика, незграбна хустка на голові! Але тон голосу став инчий, — спокійніший, розважніший, навіть трохи такий, яким вона вмiла причаровувати.

— Товаришу, ви, здається, не здаєте собі справи, з ким ви говорите. Ми ідемо з доручення полтавського . . .

— Так, так, чув. Руки показати!

— Товаришу, ви . . .

— Руки показати, кажу, зараз же!

Зпід жовтих, округло-навислих вусів виплигнула просто в лице Наяді гідка лайка.

Панна Ольга рвучко витягла руки зпід хустки й простягла їх до салдатів. Як дві біленькі, ніжні, довгасті ласочки, вони вистрибнули і, злегка похитуючись, застигли перед очима нахаб. Точені пальці з рожевими, блискучими нігтями ніби аж просвічували.

Вперше на лиці Жовтовусого мигнуло щось подібне до посмішки. А Кирпатий виразно-задоволено вишкірив ряд чистих, білих, квадратних зубів (краса, очевидно, й цим зашкарублим істотам не була байдужа!)

— Так. Годі. Можеш сховати свої руки. Тепер виймайте всі свої гроші. Живо!

Жовтовусий одхилився і поклав руку на револьвер. Кирпатий стягнув назад буланого, що тягся мордою до полудрабка, й теж узявся за револьвера. Вони вже не посміхались, — очевидно, дізналися про все, що їм треба було.

— Товаришу, ви здається, не вірите нам?

— Ні, вірю. Давайте живо гроші. Всі! Де сховані? Швидче!

Панна Ольга знову спробувала сісти рівнище, але тільки хитнулася убік і йорзнула всім тілом на місці.

— Товаришу, я вам ще раз кажу . . . Ви не маєте права так поводитися з нами! Ви будете каятись. І потім, ви робите шкоду всій нашій справі, затримуючи нас тут. Я буду жалітись товаришеві Машкову. Ми такі самі большевики і пролетарі, як і ви!

Доктор знову про себе скривився: ах, не так вона говорила з ними, не так!

Жовтовусий і Кирпатий одночасно засміялись. Кирпатий весело, голосно, виставивши всі зуби під двома дірочками задертого носа, а Жовтовусий тільки зморщивши очі й розсунувши на обидва боки вуса, за якими де-не-де проглядали зуби.

— А як, стерви, всі довко навчилися говорити в одне! — добродушно сказав він до Кирпатого (і ця посмішка, м'яккість, добродушність зразу зробили його простим, теплим, домашнім!)

— Е, маладці, знають прахтику!

Жовтовусий повернувся до доктора.

— Ну, панове „пролетарі“, швидче виймайте гроші. І раджу вам не примушувати нас обшукувати. Чуєте?

І добродушности вже не було в його запалих, металічно-сірих оченятах.

— Такі пролетарські руки, як ваші, нагребастали не одну сотню тисяч. Швидче, кажу, нам нема часу пятакати тут з вами!

Ага, от що мав значити огляд рук! Це для них і паспорти, й мандати, й документи. Ще, як що й до чого, на цій підставі можуть учинити бознащо. Виходив якийсь абсурд, з яким, одначе, не було ніякого способу боротьби.

Раптом панна Ольга знизала плечима.

— Товаришу, я вас запевняю, що ви глибоко помиляєтесь! Чуєте? Ми — ваші товариші. Ми — сільські вчителі, а не буржуї. Ми їдемо...

Жовтовусий раптом круто повернувся до панни Ольги.

— Якої семінарії?

Доктор почув, як тоскний холодок пробіг по грудях: панна Ольга мовчала, поширивши очі на салдата, неначе спіймана на брехні маленька дівчинка.

— Полтавської семінарії! — раптом голосно сказала вона, надумавши.

Жовтовусий знову посміхнувся (негарно, моторошно посміхнувся!)

— Он-як?! У Полтаві вже вчительську семінарію відкрили? Ну, годі розбалакувать. Я вам покажу семінарію! Звощику, рушай за

нами. Товаришу Карпенко, ставай по правий бік, а ти, Степане, по лівий. І глядїть: як зроблять якийсь рух, щось будуть ховати, чи викидять, або довбаться у кишенях, моментально кулю в лоб!

І, повернувши темно-гнідого, слухняного коня, швидкою ступою поїхав уперед. А Кирпатий Степан та засмалений Карпенко зо своїми сонними очима й за-великою шинелею стали по обидва боки воза.

Дядько, ні разу не озирнувшись, хапливо, безладно зашарпав віжками й почав стьобати коненят.

Фе, як виходило безглуздо, дурновато! Забути про таку дурницю, не умовитись, якої семінарії. Розуміється, це дрібниця. Не може ж цей жовтовусий салдатуґа розстріляти їх за те, що забула, якої семінарії. І руки теж. Розуміється, це теж дрібниця, але . . . Та нехай навіть і не робочі руки, так невже ж у їхній партії всі з мозолястими руками?!

Але тоскний холодок усе більше й більше розходився докторові по всьому тілі й страшенно хотїлося закинути кашкета туди в верби. Ще погубить проклятий кашкет! Напевне вони зараз же від його почнуть шукати, бо салдати сами раз-у-раз усе ховають у шапку.

Панна Ольга сидїла рівно, непорушно, але, видно, не через те, що так наказав Жовтовусий. Доктор обережно просунув свою руку під її лікоть і притиснув його до себе. Хай вони почувають себе ближче, тісніще одне до одного. Коли є в ній тривога, то почує себе бадьоріще.

Панна Ольга злегка потисла ліктем його руку, — зрозумїла, голубка!

Кирпатий Степан уважно подивився на них.

— А то на віщо отам руками ворухитесь? Не чули, що сказано?

— Чули, товаришу. Але ж ми нічого проти того не робимо. Взяв небогу під руку, бо холодно. Що ж тут такого?

— Сказано не ворухитись, ну, й нема чого.

— А куди ви нас везете, товаришу?

— Куди привеземо, там і будете.

Він силкувався говорити, як Жовтовусий, цей кирпатий хлопчина: суворо, твердо, неблаганно. Але говорив, бідолаха, як усякий молоденький салдат, якому дано наказ. „Сказано не ворухитись, ну, й нема чого“.

— А вашого вищого начальника можна буде побачити?

Кирпатий одповів не зразу, — з арештованими взагалі „не помагаєть-ся“ балакати. Але не витримав і, ледви посміхнувшись, бовкнув:

— Уже бачили.

Ага, значить, Жовтовусий таки, дійсно, був начальник. Поганенько.

— Єремєєв! — раптом зо стриманою гордістю додав Кирпатий.

Доктор не зрозумів.

— Хто Єремєєв?

Степан хитнув головою вперед на Жовтовусого.

— Ага! Ну, так що?

— Це сам Єремєєв.

„Сам Єремєєв!“ Вже коли „сам“, то справа стоїть іще гірше. Щось воно, очевидно, знамените серед них.

— Вибачайте, товаришу. Ми — люде сільські, всіх партійних товаришів добре не знаємо. А хто такий Єремєєв?

Кирпатий, здається, образився: не знати, хто такий Єремєєв!

— Той самий, що генерала Муракіна вбив! Знаєте тепер?

Ні, доктор не знав усе ж таки ні Муракіна, ні Єремєєва. Але поштиво поширив очі й серйозно здивувався:

— А-а, так це він самий?!

— Авже ж! Вісім літ простраждав чоловік на каторжних роботах. На ногах отакі шрами од кандалов!

І Степан показав три пальці, зложені в досточку.

— Сам бачив. Ну, за те ж він тепер вашому братові, буржуям, і одячує. Вчора отаких, як ви, шестеро на звощиках на цім самім місці спіймали й розстріляли. Сто тридцять тисяч денег знайшли при їх. А вдеті були отак само, як ви, під бідняків.

Він цілком спокійно, як своїм добрим знайомим, розповідав це.

— Мабуть, вони без пропусків їхали?

— Нє, зачим без пропусків? І пропускá були, і печатка з комітету, усе, как полагається. Ну тільки ж зразу видно, що буржуї. А одна парочка ще й досі сидить, уночі перехопили. Так цих прямо по мордах знать, що польські ляхи. І на руки дивиться не треба. А по документах написано, що з наших. Обманюють, сволочі, здорово.

Він виняв срібний, масивний, із золотими монограмами портсигар, довго й незграбно відчиняв його пучками та нігтями й, нарешті, розчинив. Обережно тримаючи його й похитуючись під рівною ходою буланого, виняв папірець, поклав кінчиком між губи й набрав пучками тютюну. Тоді, сховавши портсигар, виняв із губ папірець і висипав на його тютюн; це була махорка.

— Дай закурить... — сонно сказав Карпенко і простяг над доктором і панною Ольгою руку. Степан знову витяг портсигар і теж над головами арештованих передав його Карпенкові.

Якось воно занадто все просто діялось. Просто, спокійно, добродушно. От і вітер знову таксамо, як на тім боці, сердито задув, — і жайворонки тріпотіли на ниточках, і дядько сидів собі зпереду в тому самому зеленкуватому кашкеті, пожовклому на маківці, з тими самими буряково-червоними вухами і брудно-попілястими кучериками на потилиці.

Докторові раптом стало болюче жаль і цієї брудно-попілястої потилиці, і жайворонків, і вітру, й руки, що так довірливо, близько притулялася до його тіла. Як несподівано, непередбачено, безглуздо повертався їхній задум. Які дрібниці можуть часом перевернути в нівець усе величне! Дрібниця ж: Наяда не могла як-слід показати своє лице, вона не могла показати свою постать. Через те, що вона сиділа на паршивому возику зо збитою під ноги соломою, вся її сила паралізувалася. Жовтовусий навіть не помітив її, навіть не побачив Наяди! І через це — арешт, „буржуї“, — а там, може, і...

Ні, дурниці! Коли він тепер не помітив, то він помітить її. О, помітить іще, мерзотник! Помітить, поганий кацап! І ще не знати, хто в кого тоді в полоні буде. Ще не знати! Навіть, пробувши на каторзі вісім літ і маючи шрами з долонь від кайданів, не встояти нікому проти тих кайданів, які кують вищі сили.

Доктор міцніше притиснув теплу, довірливу, сильну, всесильну ручку й навіть про себе посміхнувся: цікаво, як то „сам“ затанцює на задніх лапках.

І вже докторові не було жаль ні вітру, ні жайворонків, нічого.

Починалося село. На подвір'ях, на вулиці, біля воріт видно було салдатські постаті. Вони весело й поштиво віталися з Єрємєєвом. Він щось казав їм, а вони тоді пишно, з задоволенням і цікавістю дивились на возик, запряжений маленькими конячками. Деякі щось і кричали, але доктор не слухав.

— Сюди, направо звертай! — хитнув Степан дядькові на ворота, в які в'їхав Жовтовусий.

Дядько покійно, похапцем зашарпав віжками.

Очевидно, тут був штаб. Велика, довга хата; на подвір'ї дашки; криниця з коритами. Мабуть, колишній заїзд. Під дашками стояли осідлані коні; серед двору в ряд вистроїлись скоростріли з готовою упряжжю. Скрізь вешталися салдатські постаті, такі собі, звичайні, прості, такі самі, яких доктор стільки перебачив на фронті підчас війни. Той відро кудись ніс, той щось стругав, там гуртом вовтузились біля розібраного скоростріла й голосно, по-салдатыському лаялись. На арештованих мало хто й увагу звернув. А, ще парочку буржуїв спіймано? Ну, парочкою більше, менше, це скоростріла їм не поправить.

Єрємєєва вже не було, тільки коня його салдат вів під дашок.

— Ну, злізайте, — позіхнувши, сказав Кирпатий і, дивлячись на вовтузіння біля скорострілу, раптом закричав:

— Та там наклонка протерлась! Куди пхаєте!

Дві-три голови повернулись до його, а хтось голосно вимовив цинічний жарт. Гурток дружно засміявся, а за ним засміявся й Кирпатий і байдуже вилаявся. Потім зліз із коня і сказав сонному Карпенкові:

— Заведи мого. Та подпругу одпусти. Чуєш? На вуздечку. Та бери руками, буржуй! . . А ви йдіть за мною.

Він пішов уперед, розминаючи по дорозі ноги й поправляючи пояс. Доктор швиденько повернувся до дядька.

— Ви ж, голубчику, підождіть трохи! Зараз поїдемо далі.

Дядько не ворухнувся, навіть не глянув на доктора й зараз же від'їхав убік.

У великих сінях на лаві на-пів-лежав салдат і грався „затвором“ рушниць. Ноги його з засохлими грудками болота на підборах терлись об край діжки з водою.

— Ще двох музикантів? — байдуже глипнув він на доктора й панну Ольгу.

Кирпатий нічого не відповів, — як з усяким у балачки встрявати, так ніколи й справи не скінчиш. Він одчинив одні з дверей і, відступивши з ними набік, коротко, строго показав рукою:

— Марш у камуру!

А вартовому, що лежав, кинув:

— Доложи, що вже є.

І, зачинивши за собою двері, ввійшов за арештованими.

Так, так, це таки, справді, була „камура“: вохкий, густий, задушний, нестерпний сморід; малесеньке, крихітне, затулене лахміттям і віхтям соломи віконечко; ні груби, ні долівки: облуплені стіни; на покришеній, гнилій підлозі з дірками — чорна, брудна, загиджена солома.

— Оце ваш ґрандетель, — сьорбнув носом Кирпатий і почав робити цигарку, любовно винявши срібний портсигар із золотими монограмами.

Доктор пошукав очима: на чому б посадити панну Ольгу, — ні стільчика, ні колоди, нічого, — гола, загиджена, моторошна підлога

та й усе. Він озирнувся позад себе й аж здригнувся: з землі дивилося чиясь довге, страшне лице з круглими непоруйними очима. Коло цього лица лежала темна маса другого людського тіла. Мертві, чи живі?

Панна Ольга помалу розмотала хустку, спустила кінці її на груди, причепурила під нею волосся. Спокійно, впевнено, немов у себе в будуарі. Чудесно!

Потім підійшла до стіни і сперлась на неї спиною. Довге лице на землі біля тої стіни, що виходила в сіни, заворушилось і підвелось, — ну, слава Богу, живе. Панна Ольга глянула на його й спокійно одвернулась, — ну, лежать собі якісь люде на страшній підлозі, що тут такого надзвичайного?

— Вони зараз нас трусить будуть? — байдуже кинула вона до доктора.

— Мабуть.

Темна кучугура біля довгастого обличчя раптом заворушилась і з неї виринуло друге — кругле, жовте, безбороде, — обличчя.

— Що таке? Вже? — жіночим голосом, по-польськи сказало воно й підвелось над підлогою.

— Не знаю... — тихо відповіло йому довгасте лице, водячи круглими, тмjanними очима з доктора на панну Ольгу.

Кирпатий сховав портсигар і закурив. Потім одчинив двері в сіни й голосно спитав:

— Доложив?

Але зараз же ширше розчинив двері й одійшов трохи набік: ага, начальство йдуть.

Доктор швиденько озирнув панну Ольгу, як озирають борця перед рішучою боротьбою. Вона стояла в темному кутку, закрита хусткою, але випроставшись і готова до бою.

Жовтовусий без козушка й без кашкета, в салдатській зеленкуватій блузі, з нагаєм у руках, не поспішаючи, ввійшов у „камуру“. За ним

ішов чорнявенький, горбоносий, з великими жорсткими кучерями над вухами, червоноармієць.

Зиркнувши на доктора та на панну Ольгу, Жовтовусий озирнувся круг себе.

— А де ж пани-графи? Ага. Тут. Ти як смієш лежати, корово? Встать! А ти перед ким сидиш, паршивче? На ноги!

І він твердими, короткими ударами нагая почав хльоськати польських графів, як худобу. Вони зашамотались і, хапаючись руками за стіну, важко, безсило й поспішно почали підводитись на ноги.

— Ач, гладка! Яке черево насмоктала з хлопів, не піднесе! Піднось, піднось, вельможна пані!

І нагаєм зпіднизу з глухим ляскотом ще кілька разів ударив її по широкому, незграбному заду. Графиня судоржно хапалась жовтими, неначе спухлими руками за стіну й з усієї сили тягла за собою своє роздуте, кругле, з великим животом тіло. А граф, високий, худий, подібний до кістястої, виснаженої балагульної шкапи, підвівшися сам, піднімав її за лікоть і тяг догори.

— Стать рівно, струнко!

Важко дихаючи, не зводячи тупо-жахних очей із Єремєєва, вони, ці очманілі істоти, силкувалися стояти струнко: графиня випинала свій величезний живіт, а граф міцно тулив витягнені долоні до швів своїх рейтузів. Але обоє горбилися і хилилися од втоми, жаху, думок і „камури“.

Тепер видно було хрящуватий „породистий“ ніс графа, жовто-сиві, підстрижені вуса й високе лисе чоло. А все лице було помняте, у брудних плямах під очима, наче там було мокро й на тому місці засох порошок і бруд. Плакав старий? Мабуть, плакав і ховав од жаху та одчаю „породисту“ голову свою у брудну, загибжену солому.

Панна Ольга щільніше закуталась у хустку й одвернулася.

Єремєєв раптом повернувся до доктора й коротко кинув:

— Ну, виймай усі гроші!

Доктор зараз же поліз у кишеню й витяг гаманець.

— Ось усі наші гроші.

— Скільки тут?

— Шістьсот.

Єрмеєв мовчки передав гаманець кучерявому франтикові й підібрав у руку ремінне плетіння нагая разом із пужальном.

— Попереджаю: коли знайдемо при трусі ще щонебудь, моментально будете розстріляні. Чуєш?

— Можете шукати, ми більше не маємо.

(Невже ж може статись таке безглуздя, що за кашкет розстріляють?!)

— Ага, він не боїться трусу. Значить, усі гроші на мадамі. Роздягти її до голого тіла!

Кучерявий зараз же швиденько засунув гаманця собі за пазуху й охоче підійшов до панни Ольги. Вдаючи гальянтного кавалера, він із церемонними вихилясами, самими кінчиками пальців узяв на плечах панни Ольги хустку й потяг до себе.

Тоді панна Ольга, спокійно відвівши його руки одною своєю рукою, повернулась до Єрмеєва всім тілом і скинула рухом голови хустку на плечі. Світло з сіней освітило всю її вирівнену, горду, впевнену у своїй силі постать. Сині, Наядині очі блищали знайомим докторові скляним блиском і притягали до себе своєю дивністю й нетутешньою якоюсь красою. А на устах була (також знайома) владна й обіцяюче-мила посмишка.

— Товаришу, я все ж таки бачу, що ви серйозно нам не вірите? Правда?

Єрмеєв тільки тепер помітив її. Він поширив маленькі свої очі й кивнув до кучерявого:

— Ого! Та, ця краля така, що я сам з охотою пошукаю в неї чогонебудь дорогоцінного. Ловку мадамочку старий пес придбав собі.

(На слова панни Ольги він навіть не зволив відповісти.)

Кирпатий раптом зареготався й від задоволення сильно почухав себе на потилиці.

— А хвайт, що ловка мадамочка! Таки справді любопитно обшукати!

Сині очі на мент потупились, ховаючи щось у собі, і знову війнули на жовті, округло-навислі вуса.

— Послухайте, товаришу. Я вам кажу: ви робите велику помилку. Страшно шкідливу! Я вас дуже прошу подумати над цим. Ви можете мене обшукать, можете ображати, навіть розстріляти. Я вас цілком розумію й виправдую. Але . .

Жовтовусий підкивнув салдатам:

— Хе! Навіть виправдує. Добренька! Ну, далі, далі!

Кирпатий знову засміявся.

— . . . але уявіть собі на хвилину, на одну хвилину, що ви, дійсно, розстрілюєте ваших товаришів, які справді їдуть у штаб, щоб передати важні відомості. Ну, в'явіть собі це.

— Уявляю. Ну, далі?

Він собі просто грався. А рівночасно не без приємної пильності й ласого блиску в очах поглядав на таку чудну, таку прекрасну й таку надзвичайну тут у цій „камурі“ постать.

— Далі? А далі, товаришу, вам треба відправити нас зараз же в штаб. Одправляйте під яким хочете каравулом, стережіть нас, зв'яжіть, що хочете. Невже ви боїтесь, що нас там у штабі не розстріляють, як побачать, що ми брешемо? Хибá вам не все-одно, де будуть розстріляні буржуї, коли ми, справді, буржуї? Хибá ні, товаришу? Ми ж не просимо вас увільнити нас, випустити. Будь ласка, тримайте, як хочете.

Чи логіка самих слів, таких простих, ясних і правдивих, чи логіка очей і посмішки, ще простіших, ясніших і правдивіших, зробили своє вражіння, тільки навіть Кирпатий трошки дурновато роззявив рота й серйозно слухав Наяду.

Жовтовусий пильно, допитливо, тісно стуливши вуста під вусами, тиснув сталевим поглядом у лице з синіми, чудно блискучими очима. Тиснув і мовчав. Панна Ольга вже замовкла, вже глянула на кучерявого й посміхнулась і до його, трошки сумно, трошки так, як посміхаються до людини, яка може зрозуміти, а Єрємєєв усе мовчав і сверлив поглядом.

— Гм! Так ви — партійна товаришка?

Панна Ольга твердо тріпнула головою й пасмо розкудоченого хвилястого темнокаштанового волосся хитнулось над чолом їй.

— Так, партійна товаришка.

— Сільська вчителька?

— Сільська вчителька!

— Ще раз питаю: сільська вчителька?

Панна Ольга на мент (тільки докторові помітний мент) завагалась і знову кивнула пасмом волосся.

— Сільська вчителька.

І тут доктор із жахом почув, що Наяда посковзнулась у боротьбі, зробила помилку: пильність, допитливість, хмарність одразу зникли з худорлявого обличчя й запалих, металічно-сірих очей. Вони мигнули злим, лютим переливом і посміхнулись.

— Ага. Так. Ну, в такому разі, дорога „товаришко“, будьте ласкавенькі пройти зо мною до мене. Прошу!

І він широким, привітним жестом повів до дверей.

Панна Ольга, розуміється, не рухнулась.

— Для чого я піду туди, товаришу?

— Для того, „товаришко“, щоб дати мені ваші страшенно важні інформації. А, крім того, може, й ваші всякі дорогоцінності.

І знову погляд убік Кирпатого й салдатів. І салдати зрозуміли, облизнувшись масними посмішками.

Молодчина Наяда, вона все ж таки старалась устояти на ногах: спокійно, гідно, твердо похитала головою:

— На жаль, товаришу, вам я не можу дати цих інформацій. Мені доручено передати їх у штабі й то самому товаришеві Машкову. Як хочете, можете нас не допускати до його, але відповідальність за це ви берете на себе.

Єремєєв зробив страшенно злякане лице.

— Та не може бути?! Уй-ю-юй! Оце, дійсно, треба подумати. Гм! Що ти його будеш робити? Гм! Отто!

І раптом знайшов вихід:

— Ну, в такому разі поділимо відповідальність, „товаришко“: ти сама прийдеш до мене й передаси мені всі важні інформації, всі ваші гроші й усі дорогоцінності. Добре? Сама. Ми тебе й чіпати не будемо. От-так сама прийдеш і скажеш: „Товаришу, візьміть, будь ласка, в мене всі мої інформації й дорогоцінності“. Ге? Згода?

Кирпатий широко посміхався й жадно слідкував за кожним виразом лица Єремєєва, рефлексивно повторюючи на своїм лиці всі його рухи. А двоє ніздрів довгастими дірочками виразно та весело чорніло над квадратними зубами.

Кучерявий франтик із тонкою розуміючою посмішечкою відійшов набік і засунув праву руку за широкий лякований пояс.

У сінях, крім вартового, з рушницею, стояло ще декільки салдатів, із цікавістю заглядаючи в „камуру“.

Наяда мовчки, спокійно дивилася скляними очима в лице Єремєєву. Він здивувався:

— І так не подобається?! Ага: їм соромно! Високі пані не люблять, щоб про це знали другі. Вони все можуть робити, тільки щоб це було добре сховане. Вибачайте, вельможна пані, ми — люде прості, не знаємо високобуржуазних моральних звичаїв. Але я вас запевняю, що крім нас, ніхто не знатиме про це. І помрете, ніхто не знатиме, крім нас.

Йй-богу, будьте вже певні! А ми що! Мужичва, прості робітники, майже не люде. Чого нас соромитись? Ну, так як? Га? От-так вечерочком прийдете до мене і скажете . . .

Наяда блідо розтягла потемнілі, малинові уста.

— А? Ви сумніваєтесь, чи прийдете? Прийдете, предостойна пані, прийдете. Будьте спокійненькі. Ми вже це трошки знаємо. Так гарнесенько прийдете, що тільки любо буде подивитись. А ви, предостойний „товаришу“, будь ласка, вже не задержуйте вашу небогу, чи коханку, чи утриманку, — я вже не знаю, хто вона вам, — нехай вона приходить і передасть мені всі ваші важні інформації. Не бійтесь, я моментально перешлю їх у штаб. А вам зараз же нагорода приїде. Та нехай передасть уже й усі дорожочінности свої. Хто знає, може, вони мені так сподобаються, що й вам од того приємно буде.

Доктор коротенько, сухо прокашлявся.

— Товаришу, ви страшенно помиляєтесь! Ви страшенно помиляєтесь. Більше я вам нічого не скажу. Можете робити з нами, що хочете. Але я вам ще раз кажу: ви помиляєтесь!

Голос таки задріжав і задзвенів на кінці тоненькою неприємною нотою.

Єремєєв хмикнув.

— Та ну? Помиляюсь? А ну, давай, старий, об заклад: от давай завіяємо мені очі, заткнемо вуха й підводь мені вашого брата і нашого. Так коли я хоч раз помилюся й за три кроки не почую духом вашого брата, можеш мене поставити до стінки. Ех, ти старий, а мало товчений: ну, де ж ти бачив у сільської вчительки такі ручки, як у твоєї утриманочки? Га? Ну, сам ти подумай своєю „благородною“ головою. Хибі ж їй, отій сільській учительці, голодній, холодній, до того, щоб отак нігті щіточками вигладжувать та кремами натирать? Га? Та вона ж сама собі їсти варить, картоплю пальцями своїми чистить, дурню ти старий! Та вона ж сама кабанцеві помиї

носить, вона гноєм-кремом руки натирає, граблями нігті начищає. Та як же ти не зміркував цього наперед, старий йолопе? Га?

Кирпатий весело й задоволено засміявся, а за ним заворкотів сміх і в сінях.

Доктор потупився: він мав рацію, цей катюга. Дійсно, старий йолоп, не зміркував такої простої річі.

— Та ще нашими товаришами смієте називати себе? От наші руки! Нأ, дивись!

Жовтовусий раптом витяг до самого лица докторові величезні, бурі руки з погнутими, задубілими від роботи пальцями, з нігтями, як із рога.

— Товариші вони вашим? Га? Ну, зрівняй із своїми. Га? Так помиляюсь я?

Ні в Епікура, ні в Шопенгауера, ні в самого Канта таких моральних тез, як ці, доктор ніколи не зустрічав. Що його на це відповісти? А відповісти хоч щонебудь, хоч згук якийнебудь необхідно треба, бо мовчання — стенка, самопідписана, самоапробована стенка.

— Не всяка вчителька мусить бути неохайна. Можна й роботу робить і руки чисті мати. А особливо, як дівчина гарна з себе. Тепер і сільські дівчата пудру вживають.

Єремєєв засміявся, як цвяхами в торбі потрусив.

— Ач вони як! Ач! Пудру? Ну, чекай, ми тобі пропишемо пудру. А особливо оцій „товаришці“. О, їй то вже пропишемо! Мої товариші, здається, не від того, щоб цю пампушечку таки гарненько попудрити. Правда, товариші?

Кирпатий аж ревнув од утіхи, а в сінях загуркотів сласний, нетерплячий сміх і посунув усю сіру юрбу ближче до порога „камури“. Вона, ця юрба, нічого не мала б проти того, щоб не дожидаючись добровільного приходу „пампушечки“, самій зараз же, отут ухопити її, зімняти, розчавити своїми обіймами.

Доктор почув, як тоскна, холодна, млісна важкість двома долонями здушила під ребрами, і стало трудно дихати.

А Єремєєв, усе посміхаючись самими вусами, мигцем подивився на сіру юрбу в сінях. Це для його був, очевидно, звичайний педагогічний мітинг.

— Ви ж наші пампушечки, панове-„вчителі“, їли добре? Га? А тепер ми ваших спробуємо. Тоді ми дивились та зуби зіцілювали, та на каторгу йшли. А тепер ви подивіться. Он панові графові, здається, не подобаються мої нагаї. А я йому кажу, що й нам не подобались його нагаї. А він ловко вмів їх давати. Ач, тепер який тихенький стоїть. Струнко, ти! Зігнувся, паскуда лядська! А чого ти, гиде, не гнувся, не кліпав так очима, як хлопів своїх поров, як на каторгу людей за одне слово проти себе засилав? Га? А мало він наших сільських пампушечок перебрав? От тепер на своїх шкурах, паскуди, спробуйте. Ти, пампушко! Я хочу, щоб ти сама прийшла до мене! Чуєш? Щоб ти сама благала мене, щоб я тебе підпустив до себе. Чуєш? І прийдеш! Рачки поповзеш, руки мені цілуватимеш. Маєш до дванацятої години ночі подумати. В третій годині вранці ми звідси виїжджаємо. Три години попудримо тебе, а тоді марш обоє к чортовій матері. А не прийдеш, самі принесем, але тоді до стенки обох приставимо. Вибірай!

Панна Ольга стояла непорушно, невидючими, крижаними очима дивлячись кудись у просторінь. А сіра, шинельна купа в сінях жадно, невідривно, нетерпляче смоктала очима дівоче, рівно-бліде, виточене лице з широкими малиновими устами, таке дивно-гарне серед цього бруду, серед засмажених невмиваних обличч. І так гостро-приємно було собі в'являти, як це саме лице буде цілувати їхні руки, як їхні потріскані від вітру губи будуть угризатися в його ніжність, у таємну, чужу, таку до сього часу вищу за них випещеність.

Доктор, чуючи свій голос здалеку, потушився і сказав:

— Для чого ж іще глум і пониження? Хибá не досить нас розстріляти, коли вам це любо?

Єремєєв раптом круто ввесь повернувся, перехилився до його і скажено замахав йому перед очима нагаєм.

— А-а, „пониження, глум“?! От власне, дядю, нам треба вашого пониження. Оце правдиве слово ти сказав, паршивче! Власне понизити вас, розтоптати, знищити вас! Знищити прроклятих! Мало ваші кишені вивернути, брильянтики, земельку вашу забрати. Ні, зуби вам ваші отрутні вирвати! Зуби, зуби! Кинути вас у те багно, в якому ви нас тисячі літ товкли мордами. Вигадать вам такі муки, щоб в одну годину ви могли відчутити все те, що давали нам віками! От-таку б вам муку придумати! „Пониження“?!

Кирпатий тепер уже не то злякано, не то зачаровано роззявив рота та так увесь і пірнув очима й ніздрями у свого начальника.

Але панна Ольга все таксамо байдуже, нічого не чуючи, дивилась кудись понад салдатськими головами своїми порожніми, як із льоду вилитими очима.

— Га, не любите пониження? Ні, покуштуйте, покуштуйте, „високородні“! Я знаю: ви воліли б, щоб я виняв револьвер і просто вбив вас. Ні, серденьтка мої, це ви занадто дешево хочете розплатитися. Занадто дешево!

Крізь юрбу в сінях продирався салдат у шкіряному картузі.

— Та пустіть, чорти, мені до товариша Єремєєва! Товаришу Єремєєв! Жовтовусий зразу замовк, швидко озирнувся й підійшов до порога.

— Що там?

Салдат у шкіряному кашкеті близько нахилився до його лиця й почав щось довго шопотіти, невидючими очима водячи по камері.

— Ага. Добре. Зараз, — спокійно, звичайним своїм, твердим, залізно-ржавим голосом сказав Єремєєв і, повернувшись до доктора та панни Ольги, проказав:

— Так от: щоб до дванадцятої ночі була в мене. Прийдеш сама, на волю пущу обох. Чуєте?

Потім глянув на Поляків. Вони все таксамо отупіло, застигло стояли: вона, випнувши черево, а він, притуливши витягнені, старечі долоні „по-цшвам“.

Єремєєв тихо сказав щось Кирпатому й рушив із камери. Кирпатий хитнув головою і крикнув у сіни:

— А-ну, ще хто йдїть сюди! Треба цих панів на прогулочку повести. Ну, графи, рушайте, виходьте!

Кістястий старий злякано, трівожно подивився на його.

— Та не бійсь: на прохїд поведемо вас. Ну, рушайте! Швидко! Бери свою стару. Микито, зайди з того боку та підїпхни оту ропуху. Отманїла зовсім.

Салдати зайшли ззаду й, підштовхуючи в спину, зо сміхом випхали в сіни вимучених, одурілих людей. Останнім вийшов Кирпатий і зачинив за собою двері. На порозі він озирнувся й ще раз уважно подивився на замертвіле, дивно-гарне лице під синьою хусткою, з пасмом виткого волосся над оком.

І вмиť воно ожило, це замертвіле, дивно-гарне лице з льодяними очима. Тільки зачинилися за Кирпатим двері, як Наяда відвела пасмо з ока і рвучко повернулась до доктора.

— В вас кишеньковий ніжик є?

— Кишеньковий ніжик?! . . . Є. На віщо вам?

— Давайте сюди. Він гострий?

— Ні, тупий зовсім.

— Нічого, давайте.

Доктор помалу виняв кишенькового ножи́ка. Ножик був досить великий, тільки старий і тупий. Але що вона хотіла з ним робити, бідна Наяда?

— Розімкніть. Та відверніться від дверей. А то, як увійдуть, зразу побачать. А-ну, дайте.

Вона взяла ножика, затисла його в долоні і злегка махнула знизу вгору.
— Куди краще бити: в серце, чи в око? Через око можна вбити зразу? Взагалі, куди найкраще?

Вона питала цілком серйозно, діловито, швидко. Їй треба було це зараз же знати, щоб привчити руку.

Доктор машинально сказав:

— В серце, розуміється, найкраще, але . . . Тільки чекайте, Ольго Іванівно, ви таки серйозно хочете?

Вона страшенно здивувалась. А як же инакше?! Покірно ждати, поки цей кацап звелить своїм рабам приволокти її туди, насміятися, зогидити, а тоді зогиджену, розчавчену, затокмачену в ганьбу, разом із ним поставити до стінки і вбити як собак?! Ого, вона, дійсно, сама піде до його! Вона, дійсно, принесе йому дорогоцінність! Вона поцілує його в саме його кацапське серце!

Докторові необхідно було сісти, щось ноги йому стали якимись непевними, м'ягкими, млісними. Він знову пошукав очима по загидженій хатинці і сперся об стінку.

Так; вона „поцілує“, потім вихопить у його револьвера і вб'є себе. А „вони“ тоді прибіжать сюди й на докторові помстять усе, що вона там зробить. Це ясно й неминуче.

— Гм! Мені все ж таки думається, що вони з нами не посміють нічого зробити. Він нас усе ж таки навіть ні разу не вдарив. Ми зробили помилку. Це правда. Ну, нехай підозріння. Руки там і тому подібне. Але . . . Я гадаю, що все ж таки слід іще раз поговорити з цим фанатиком, якимось йому . . .

— Докторе, не дуріть самого себе. Чим можна наточити ножика?

— Не знаю. Брусом, каменем . . .

— Та що з вами, докторе?

Доктор раптом одірвався від стіни й люто забігав по камері.

— Але ж це дико, безглуздо, неймовірно! Руки без мозолів! Ха! А головне: так неймовірно, неправдоподібно безглуздо! Померти через якусь дурницю, через дурну, маленьку помилку!

Панна Ольга з ножиком у руці стала ходити по камері, низько схилявшись і чогось шукаючи. В одному кутку вона підняла кілька черепків з червоної мужицької миски й сховала собі в кишеню. Під вікном знайшла шматочок скла з шибки. Також поклала в кишеню.

А доктор усе бігав, віючи полами дворницького пальта й бурмочачи. Раптом панна Ольга швидко відступила з кутка й з огидою, страхом скрикнула:

— Ох, що там?

Доктор зупинився, потім помалу, обережно підійшов і нахилився. На підлозі здовж стіни, зліпивши соломую, застигла довга, густа калюжа крові. Коло неї лежав старий, подертий, „пролетарський“ кашкет, дуже подібний до докторового. Кров почорніла, скрутилася, засохла разом із соломую великими бурими грудками. Кашкет самотно стоїть лежав, нахнюпивши старий верх до землі.

— Убили когось тут . . .

У руках і животі докторові стало якось слабо й тосчно. Він став коло стіни й сперся на неї плечима. В животі глухо забурчало, — починалася надха.

Панна ж Ольга помалу й неначе зовсім спокійно відійшла від калюжі крові й стала біля вікна, спиною до кашкета. Низьке віконце незатуленими шматочками освітлювало їй руки, груди й підборіддя. В руках був ніжик і шматочок червоної глиняної миски. Тісно стиснувши уста, вона почала сильно, вперто терти лезом ножика по черепку. Хустку вона так поклала на плечах і руках, щоб зразу ж, як треба буде, сховати під неї руки. Все проробляла з таким виглядом, наче їй не раз уже доводилось гострити кишенькові ножики в большевицьких страшних камурах-грандотелях . . .

Умить надворі зачувся чудний крик: тоненький, верескливий і рівночасно виючий. За ним гомін і сміх багатьох голосів.

Панна Ольга нахилилась до віконця й крізь шматочок запорошеної шибки подивилась надвір. Небо було темне, у брудних, весняних хмарах. За віконцем розлягалась царина. Густа, коротка, гольчаста травичка соковито, молоді й невинно зеленіла навіть крізь брудну шибку. За цариною починався яр, а на тому боці його кучерявими віниками заткнулись у поле деревця.

Сміх і гомін чулись таксамо, а нікого не видно було. Крик повторився, — протяжний, нелюдський, тоненький, повний звірячого страху й одчаю.

Доктор теж підійшов до віконця й нахилився до його.

— Що там?

— Не знаю. Нічого не видно.

Доктор обережно виняв із шибки віхоть соломи. В руки зразу холодно війнуло вітром. Темні хмари, зелена трава й гомін стали виразніші.

Хтось твердо знайомим іржавим голосом щось прокричав. Затихло. Потім знову жалібно й болюче крикнуло, але зараз же замовкло, як накрите чимось мняким.

В сей же мент у віконці зліва висунулась коняча голова, а на коні в козушку твердо збита постать Єремєєва. Він на-пів-повернувся в сідлі й уважно дивився назад. Раптом щось сердито й нетерпляче прокричав. У „камуру“ долетів тільки кінець лайки: . . . а-ать!

Нарешті, висунулась одна салдатська постать, за нею якась темна маса, закутана згори в щось сіре, потім другий салдат, позаду третій, четвертий. Вони всі йшли або задом або боком і зо сміхом підпихали й волочили по землі темну купу. В переднього салдата зза плеча виглядала невеличка, жовта, скоцюрблена рука й кінчик чорного рукава. Салдат обхопив цю руку обома своїми руками, притулив до грудей і так собі тяг.

За цією групою тяглася друга. Ці нікого не волочили. Тільки двоє салдатів підтримували під руки високого Поляка. Худі, довгі й до жалю тонесенькі ноги його в коротеньких халявах чобіт чудно хилилися у різні боки. Але він, видно, силкувався сам іти. Без шапки, з лисим, високим чолом, зо скудовченим жовтосивим волоссям на висках, увесь як пожований, з круглим отупілим жахом в очах, він усе ж таки силкувався сам іти й навіть ніби посміхався. Чи так здавалося, чи то гримаса жаху, чи, справді, на старечих устах виступила, як холодний піт, бліда, моторошна посмішка?

Єрмеєв скомандував. Усі зупинилися. Він од'їхав трохи набік і виняв зза пазухи цигарку. Тоді салдати поставили на ноги темну масу. Це їм удалось не зразу, бо вона вся опадала на землю або раптом починала скажено пручатись, так що ті, які держали її, зо сміхом і криками аж точились на неї. Потім зняли їй з голови шинелю. З'явилося кругле, жовто-сіре, з великими, викоченими очима лице графині. Ці очі ввесь час чудно, безупинно вертілись, неначе хтось усередині за держальце крутив їх. А все лице було мертве й неприємне.

Салдати щось говорили графині, поводячись із нею, як із глухою або з малою дитиною: нахилиляти близько до неї лиця, показували мімікою, жестами. Вона не розуміла. Що з нею робити?!

Єрмеєв щось сказав до салдатів. Вони почали дивитись одне на одного, потім усі стали показувати на високого, білявого парубка. Він соромливо посміхався, але виступив наперед і підійшов до Польки. Ага, це мабуть був знавець польської мови. Так, так, графиня немов уважніше стала слухати. Він їй показував таксамо, як і товариші, рукою до яру, схрещував руки на грудях, — мовляв, роби що-хоч.

Вона почала вже розуміти! Вона не вірила, ні, але вона вже розуміла. Озираючись до свого старого, швидко запитала в білявого, розгублено, неймовірно подивилась на салдатів, на Єрмеєва, на рушниці. Салдати

заспокоюючи хитали їй головами, а коли вона відверталась од них, сміялись і підштовхували один одного.

Старого підвели до графині й поставили поруч. Один салдат навіть узяв їхні руки і з'єднав, як маленьким дітям мати, що виряджає на вулицю. Вони слухняно, покійно робили все, що їм казали. Вони вже стояли цілком твердо на ногах, у їхніх рухах з'явилося навіть щось прудке, нетерпляче, напружене. Адже їм дарували життя, їх пускали, їм казали бігти туди до яру яко-мога швидче. Ах, та вони рачки туди поповзуть, вони зберуть рештку своїх старих сил і бігтимуть доти, доки остання крапля їх не висхне в їхніх старечо-напружених жилах.

Єремєєв перехилившись з коня, пошепки проказав щось до салдатів, що стояли з рушницями побіля його. Вони захитали головами, посміхаючись. Тоді він голосно дав команду. Ті, що стояли поруч із Поляками, щось сказали їм і злегка штовхнули.

Вони вже ждали цієї команди й прозогом кинулись уперед. Старий був без пальта, (мабуть, була на йому шуба та її зразу ж з його зняли) і сам весь легчий, він трошки зігнувся і, смішно, по-старечому відкидаючи ногами, випередив стару й погнав уперед. Вона ж не могла так швидко бігти, — на ній було довге пальто, сама кругла, важка, обвисла, вона котилася, хитаючись із боку на бік і цупко тримаючись за старого. Це його здержувало; він виривав свою руку, кричав їй щось, але стара ні за що не випускала його, плуталась у полах пальта, спотикалась і з усіх сил котилася далі.

Салдати зо сміхом почали кричати їм:

— Швидче, швидче!

— Не пускай його, не пускай!

— Та дай їй по пиці!

Поляки не зрозуміли криків і швидко, злякано озирнулись обов. Саме в цей мент Єремєєв дав наказ салдатам із рушницями, й ті взяли на приціл. Старі це помітили. Знову тоненько й дико закричало від

них, і графиня з несподіваною для неї, надприродною прудкістю стрибнула за старого, ухопила обома руками його за боки й сховалась йому за спину. Він люто, несамовито виривався, жажно дивлячись на наведені дула рушниць, тяг її вбік, бив назад ногами. Але вона весь час тоненько, виючи кричала й захищалася ним.

Серед червоноармійців стояв регіт і крики. Це була смішна картина: двоє старих, незграбних буржуяків вовтузилося по полю, підставляючи одне одного під кулі.

Раптом нерівно, з тріском вибухнули вистріли. Старий чудно закрутив одною рукою, немов йому в рукав попало щось неприємне, зразу зігнув коліна й осів набік. Графиня через це всім тілом упала через його, але зараз же схопилась і побігла. Вмить зупинилася, швидко, судорожно підбрала в руки пальто, спідниці й покотилася далі. Різько забіліла на товстах ногах спідня білизна. З зібраним на клубках пальтом, вона вся тепер була подібна до чорної великої капуста на двох білих качанчиках.

Деякі салдати аж падали від реготу, аж хапали один одного за плечі. Інчі тюкали, свистіли, кричали. Але панні Ользі було видно й таких, які стояли зовсім тихо, без посмішок.

Знову один за одним розірвалися вистріли. Полька, як зрізана косою, впала головою вниз і моментально зачоченіла. Широкий чорний зад випнувся і непорушно застиг. Зпід його біліла латка білизни. А позад неї кроків за двадцять лежав старий граф у своїх ботфортиках. Одна рука йому кругло витяглась, неначе він ув-останнє обіймав і пригортав до своїх грудей землю.

З гомоном і затихаючим сміхом салдати стали зникати за вікном. Єремеев дав якийсь наказ і поїхав просто в степ. За ним підтюпцем рушило ще двоє верхівців, яких раніше не видно було.

А трупи графів так і лишились лежати.

Після того доктор, м'ягко й трудно волочачи ноги, відійшов до стіни і, тримаючись за неї рукою, зсунувся всім тілом додолу, просто на чорну, загиджену солому. Що тепер значив якийсь бруд соломи? Цей бруд цілувати можна було перед инчим, отим брудом.

А панна Ольга ще довго непорушно стояла біля віконця, схилившись над ним, неначе ждала, що зачоченілі тіла от-от заворушаться, — адже салдати навіть не перевірили, чи мертві. Могли ж вони прикинутись убитими? А потім тихенько встати й поповзти далі, туди в яр, заритись у якусь нору, яму й чекати. Ну, не він, так вона ж могла це зробити. Адже вона так страшенно, так жадно, за всяку ціну хотіла жити. От вона зараз заворушиться. Потім тихо підповзе до старого, поцілує йому скоцюрблену руку його і . . . Ні, вона не підповзе до старого. Вона жадно, по-звірячому озирнеться, поглядом не зупиниться на йому і швидче-швидче полізе в яр . . .

Але вони обое непорушно лежали в тих самих позах і таксамо страшно, гидко та насмішкувато випинався широкий, чорний зад із білою латкою внизу. Небо потемніло, гидливо насупилось; травиця зщулилась, погустішала; присмерки навшпиньках підходили з яру й жалібним серпанком, павутинням вечора обсотували мертві постаті.

Панна Ольга відвернулась.

У камері було вже зовсім темно. Ледви-ледви на землі під стіною висовувалось зігнуте, темне тіло доктора. Панна Ольга виняла з кишені ніжик, черепок і стала поспішно гострити.

Доктор стримав надху і глянув на Наяду. Так, так, вона собі гострила, — вперто, завзято, діловито. Навіть сісти не хотіла. Їй не було потреби сидати, її тримала на ногах її молодість, її ненависть, її любов, ах, багато такого тримало її, чого не було вже в його. І через те він, як торба, напхана старим, нікчемним дрантям, мусів лежати на емердючій соломі. А вона завзято стояла й гострила ножика, гострила свою ненависть. Що їй-смерть, життя? В неї так багато його, того

життя, що вона не вірить у можливість його знищення. Вона знає, що її можуть убити, але, щоб вона стратила життя, як це може бути? Як це може статись, коли така пекуча, нестерпна ненависть до „проклятого кацапа“ горить у душі? Яка там може бути смерть? От тільки гостріще треба ножика нагострити й вирішити, куди найкраще його всадити: в серце, чи в око.

В доктора не було в душі „кацапів“. І не було чести, яку мали топтати салдатські поцілунки. І не було в його ніяких товаришів на тім боці, які воліють, щоб засадили ножика в око, аніж підставили своє тіло під ганьбу та сором од ворога.

Тим то мусів він, доктор, лежати на підлозі, як оті, що перейшли лежати туди, в поле. І він завтра туди перейде. І завтра вже не буде на світі доктора Верходуба. Його завтра не буде на світі! Зникне небо, земля, перестануть існувати люде, дерева. Ні, завтра вранці буде й небо, й земля, й оця солома, й „камура“, і все буде собі плинути далі в життя, а його, тільки його не буде.

Ні, це абсолютно неможливе й недопустиме! Цього ніяк не може бути. Це — страшно думати.

Доктор хапливо виняв цигарку й почав закурювати.

Панна Ольга перестала терти й почала пробувати вістря ножика об палець. Ні, ще мало.

— Вони нам дадуть сюди яке світло?

Вона питала строго й незадоволено. Дійсно, як у ґрандотелі.

Так, так, вони дадуть світла.

— Яка година, докторе?

Була всього п'ята година. До дванацятої лишалося ще сім. Сім годин — це безліч часу. Кожну годину, хвилину з них можна пити малесенькими ковточками і тремтіти, що життя відриває їх одну за одною.

В сінях гомоніли салдати. Вони грюкали дверима, сміялись, матюкались, цокали кухлем об діжку, п'ючи воду. Раз чогось забігали, за-

тупотіли, хтось крикнув слово „гайдамаки“. Але затихли й знову ходили туди й сюди, байдуже грюкаючи дверима.

А могли ж, справді, набігти гайдамаки. Тут, мабуть, бігла лінія фронту, де вороги передовими загонами доторкувались один до одного. Можливо, що через дві-три версти був уже „той бік“. І могли ж вони, ті любі гайдамаки, несподівано налетіти на хутір? Недурно ж ці в третій годині мали кудись вирушати.

— А як розпороти живіт, то чоловік неодмінно помре? Чи може ожити?

А ця своє! Вона б, мабуть, і на гайдамаків своїх була б лиха, коли б вони перебили їй справу.

— Ви спите, докторе?

— Це залежить од удару, Ольго Іванівно, — мляво й тихо промимрив доктор і зовсім ліг на землю. Зпід підлоги дуло й потягало вохким холодом. Але зате сморід не такою густою задупливою течією проходив тут по легенях,

„Чер-чер-чер-чер!“.

Все гострила. Тепер уже й рук її не видно було. Тільки в сірій тьмі ще темною плямою видавалась її постать.

— — — — —
Довго так лежав доктор. Під грудьми пекло, — надха, як у бурю грім, раз-за-разом прокочувалась по животі, й у роті ставало ущипливо-кисло.

А в душу, теж, як у бурю хмари, без ладу, без звязку, чорт їх знає, звідки взявшись, сунули всякі забуті, перегорілі, засмальцьовані життєві образи, події, думки. Вони теж, як надха, пекли під грудьми.

Доктор крутився на соломі, клав голову то на один лікоть, то на другий, зітхав про себе.

В сінях зпочатку дуже грюкали дверима, потім потрохи зовсім затихли, — мабуть, вечеряли.

А та все стояла там десь у тьмі на одному місці й черкала ножиком об черепок. „Чер-чер-чер!“ — потім затихне, — чи спочиває, чи пробує лезо, — далі знов, уперто, одноманітно, суворо.

Раптом доктор підвівся й сів. З якої речі він лежить тут у цьому багні, у смердючій тьмі й чекає смерти від якихось невідомих йому, чужих, байдужих людей? За віщо?! Що він їм зробив? Що за безглуздя?! Невідомо за що, без ніякої вини його поставлять до стіни або виведуть у поле, наведуть йому в лоба рушницю з чорними, круглими дірочками дул, якийсь чужий йому чоловік крикне і . . .

Доктор почував, як раптом у роті йому з'явився металічний смак, а на плечі насіло щось важке, як дві кішки, й почало боляче душити груди.

Тоскна туга занила по всім тілі, занила з такою силою, що хотілося широко роззявити рота, скривити все лице й дико, тягуче завити.

Він знову ліг, просто лицем у мокру, брудну солому й заціпенів. Звірячий, бездумний, темний страх чадним димом обкутав усю душу. Коліна дрібно, як од холоду, трусилися; металічний, чудний смак дерев'янив язик; грудям важко було дихати від незрозумілої ваги в плечах.

Ах, Господи, що це з ним робилось?!

Ні, лежати ще тяжче було. Так тепер лежать оті там за вікном. Так лежав, мабуть, отой, що лишив по собі в тім кутку тільки крові калюжу та кашкет.

Доктор сів. Хоч би вже перестала та черкати там своїм ідіотським ножиком. Які тут ножики тепер? І взагалі, з якої речі вона його посилала на смерть? Яке йому, докторові, діло до її кацапів, українців, до панів, пролетарів? На віщо він ізв'язався з цією невідомою, пришепелуватою, фанатичною дівчиною? Вб'ють же через неї, неодмінно вб'ють! Виведуть надвір, скажуть бігти, й . . . він таксамо, як старий Поляк, тільки закрутить рукою й осяде ввесь.

Доктор почув, що його починає нудити. Туга ревматично, як нестерпно-болючий зуб, боліла в душі.

Ах, та коли ж вона перестане вже гострити того проклятого ножика? І на що він дав їй його? Вона ним тільки погубить і його й себе,
— Ви ще не стомились, Ольго Іванівно?
— Трохи стомилась. Я сяду теж. Де ви? Я думала, ви заснули, боялась вас розбудити.

Сказилась вона, чи що: заснув! Наче він лежав тут для того, щоб заснути, спочити, а завтра їхати собі на той бік. Дійсно, поїде, тільки на другий „той бік“! А туди можна й, не спавши, подорожувати.

— Та де ви, докторе? Обізвіться!

— Тут. Ідїть попід стіною.

Вона трохи не стукнулась об його. Тепла рука її вхопила його за чоло, а коліно уткнулося в плече, кругле, жіноче. Могла б усе ж таки обережніше в темноті йти.

— Вибачте, я, здається, вас штовхнула?

— Нічого.

Вона сіла поруч і довго вовтузилася з своїми ногами. Лікоть її неприємно торкався руки доктора. Він злегка відсунувся. Вмостившись, вона знов узялася за ножик і черепок, чорт би їх узяв!

— Хибá ще не гострий?

— Ні, на кінці майже зовсім тупий. А на кінці саме й треба, щоб гострий був.

— А чи не втомите ви собі руку цим гострінням?

— Ви гадаєте, що вона втомиться?

— Розуміється. Ви ж уже кілька годин напружуєте її.

— Я вже два пальці розрізала.

— Ну, от бачите.

Вона затихла, пововтузилась і сказала:

— А ну, попробуйте ви, чи гострий. Обережно. Нáте. Де ваша рука?

Доктор у темноті по її лікті добрався до руки й узяв ножика. Він був такий самий тупий, як і раніш, тільки подряпаний.

— Гострий?

— Цілком. Більш абсолютно не треба гострити. Хай рука спочине. Нате, сховайте.

Знову помацки зустрілись їхні руки. Її пальчики ніжно обняли його руку й перебрались до ножика.

— Ну, значить, я дам спочити руці й піду.

— Куди? До Єремєєва?

— Розуміється.

Оце так. Значить, вона вже й до дванацятої не хотіла ждати! Вона спочине й піде. І зараз же там зачується крик, галас, вистріли; загрюкають двері, затупотять ноги, ввірветься сюди сіра, дика, люта юрба, накинеться на його, почне скажено гатити його чобітьми по животі, по лиці, по очах, почне колоти багнетами в горло, груди, в серце, розтопче, розшматує, зробить з його криваву масу й викине в помийну яму. І лишиться після його отут тільки велика калюжа крові та кашкет.

І це буде, буде неминуче, як тільки трохи спочине ця на-пів-божевільна дівчина зо своїм ножичком. Через півгодини, через десять хвилин, хто її знає, скільки вона вважає потрібним для спочинку.

Але в ім'я ж чого він має разом із нею так безглуздо погибати!? Хто вона йому? Хто вона взагалі? Наяда? Що таке Наяда? Що за стареча, дурна, проклята сантиментальність? Як він, старий йолоп, міг так безрозсудно, так по-хлопчачому піти на таке божевілья, на таку явно абсурдну, смішну, хвору, чужу йому, смертельну справу?! Ради поцілунку цієї дівчини? Та на віщо йому поцілунки всіх Наяд у світі? Та він готов за один поцілунок отого кирпатого салдата віддати всі поцілунки всіх красунь землі і неба, будь вони тричі прокляті!

От вона ворушиться. Чи не збірається вже йти? А, ні! Це вже чорта з два! „Ви, каже, тримайтеся собі, як хочете, а я піду до його“. Як хочете? Добре. От він зараз встане, піде до Єремєєва і все йому скаже по щирости: земський лікар, пролетар, колись у тюрмі сидів, на

заслання трохи не попав. А хто вона, не знає. Не знає, та й не хоче знати, хай сама за себе, як хоче, відповідає. Юдко підтвердить усе. Вони всякої хвилини можуть знайти Юдка. Він скаже, що вони зустрілись і познайомились на вулиці, біля його брички. І хай вони посадять його окремо від сеї дівчини. Хай закують його в кайдани, хай посадять у льох, у помийну яму, але не вбивають. Хай не вбивають, поки не перевірять, хто він і що він. А хочуть, хай з собою візьмуть, він буде лікувати їх, адже в них не так багато лікарів. Нехай скутого тримають, він їх так лікуватиме. Але за що ж його вбивати?!

— Яка година, докторе?

Вона вже хотіла йти. Вже хотіла йти!

— Не знаю. В мене мало сірників. Я зараз вийду й у сінях при світлі подивлюсь.

— Ви вийдете?! Куди?! Постривайте . . .

— Мені треба. Я щось нездорово себе почуваю . . . Не можу ж я в хаті . . . Вони повинні випустити . . .

І доктор хапливо став підводитись. Вона ще могла вискочити поперед його! Але тоді вже ніякі признання не допоможуть. О, ні, ні, ні!

Доктор гарячково схопився на ноги. І зразу ж (дивно як!) кішки попустили кігті на плечах; дихати стало легше; в лице вдарило живим вогнем; все тіло цупко, з жадним криком тяглося геть звідси, з цієї темної ями, туди до дверей, у сіни, до Єремєєва. Він майже побіг у тьмі до порога, на зірочку світла у дверях, і застукав.

— Товаришу! . . . Товаришу! . . .

У сінях забурмотіло, потім підійшло до дверей і шарпнуло їх. (Двері, здається, не були навіть замкнені, бо не чути було, щоб одмикало.)

— Товаришу, будь ласка, мені треба на двір, до вітру. Будь ласка, голубчику.

— Ну, теж вигадав! Можеш собі в камурі.

— Голубчику, дорогий! Ради бога, не можу я, дихати тут і так немачим. На хвилиночку! . . .

Трохи вже сонний вартовий сплюнув, почухався, мовчки взяв із кутка, тут же біля дверей, рушницю й бовкнув:

— Ну, марш! Та швидче мені!

Доктор вистрибнув у сіни. Вартувий зачинив двері й пішов уперед. Ставши за порогом, кроків за два від хати, він сказав:

— Далі не йди. Можеш тут.

І сперся на рушницю, тримаючи обома руками за багнет та стоячи так, щоб видно було і двері камери й доктора.

Небо було хмарне, темне, важке; вечір холодний, вохкий; вітер рвучкий, пронизуватий. Але все це було безмірно гарне, таке чисте, живе, вічне, таке чудове, якого ніколи доктор за все своє життя не бачив. Зворушливо, любо клацали коні під дашками; гавкали собаки таким рідним, таким життєвим, мирним гавкотом; з віконечок хати падало на подвір'я лагідне, жовтеньке, затишне-затишне світло, і видно було крізь маленькі шибки шматочки дорогих, любих, людських постатів. Все ж це було життя, все жило, все було таке просте, звичайне й вільне-вільне!

— Ну, швидче, швидче там! Уже, чи що?

— Уже, товаришу. Зараз. Зараз, голубчику. А скажіть, будь ласка, голубчику, чи можна зараз побачити товариша Єремєєва?

— А на віщо тобі товариш Єремєєв?

— А мені дуже треба, голубчику. Дуже треба. Я хочу йому в усьому признатися. Я, товаришу, земський лікар. Розумієте, голубчику? А назвав себе сільським учителем. А я лікар. Ну, й хочу товаришеві Єремєєву сказати всю правду, віддати гроші й усе таке. Будь ласка, голубчику, докладіть товаришеві Єремєєву, що я хочу його зараз побачити. Будь ласка, товаришу, зробіть таку милість!

— Нема товариша Єремєєва. Поїхав пости перевірять.

Вартовий солодко позіхнув, одкинувши голову назад. Потім підтяг до себе рушницю й хитнув докторові головою на сіни.

— Ну, заходь.

Докторові зразу ж важко ослабли ноги.

— Оце так! А не знаєте, коли він приїде?

— На дванацяту буде тут. Ну, швидче, швидче!

— Може б, ви, голубчику, зараз же йому сказали, як тільки він приїде? Га? Добре? Скажете?

— Скажу-у . . .

Вартовий знову тягуче, зо стогоном позіхнув, очевидно. нічого не чуючи й страшенно хочучи спати.

Доктор сам одчинив двері камери. Світло лампочки, що висіла в кутку на цвяшку, впало на брудну солому й ледви освітило під стіною темну постать і бліде, гарне лице з великими, надзвичайно блискучими очима. Потім вартовий зачинив двері, й доктор упірнув у густу, задушливу темноту. Помацки, тримаючись руками за стіни, він дійшов до свого місця й безсило сів.

Панна Ольга заворушилась, почала вовтузитися з хусткою, весь час штовхаючи доктора ліктем у бік і не помічаючи того.

— Ну, я йду, докторе! — несподівано й якось дзвінко прозвучав у темі її голос, й чути було, як вона почала вставати на ноги.

Доктор поклав на витягнену по соломі руку голову, і мляво сказав у підлогу:

— Не спішіть: Єремєєва нема.

— Як нема?! А де ж він?

— Пости поїхав перевіряти. Буде тільки в дванацятій. Так, як і казав.

Панна Ольга помалу зсунулась назад і сіла знову.

— О, проклятий!! — раптом вибухло від неї з таким одчаєм, що доктор навіть здивувався: чого ж така розпука, приїде ще, встигнеться ще божевілля з ножичком.

— Яка ж тепер година? Ви подивились?

— Забув. Зараз.

Доктор узяв у руку годинника, потім запалив сірника.

— Чверть на десяту.

— О, Господи!! Ще ж три години!

Так, вони мали ще три години життя. Для неї це одчай, а для його... Через три години вони пойдуть на той бік. Тепер уже й він напевне поїде з нею. Поїде. Єремєєв не повірить. Не повірить ні за що. Уб'ють, отут, на цій соломі. Через три години вб'ють.

В роті знову з'явився терпкий, гідкий смак металю й ніби через це гнітюча, задушлива, млісна туга навалилась на плечі. Доктор ліг зовсім на землю й мертво пустив обидві руки. Нехай ідуть і вбивають, усе-одно.

Панна Ольга теж лягла, знову штовхнувши його в спину. Видно, незручно було, бо підвелася, з чимось пововтузилась і знову лягла, ще раз штовхнувши в ногу. І зараз же збоку десь почувся її тихий голос:

— Тут страшенно зпід підлоги дме.

Ну, й нехай собі дме. Хибá їй не все-одно: чи дме, чи гріє, зручно, чи незручно. Лежала б тихо, коли лягла, та не штовхала б чоловіка ногами.

А він же міг би завтра жити. І завтра, й позавтра, і ще довго-довго! Ах, тільки б жити, тільки б не мати цього жахливого чаду, цієї страшної, тоскної, млісної, мертвячої туги. Все, що-хоч: цілувати їм руки, ноги, лизати з підлоги їхнє харкотиння, весь вік лежати отут на цій соломі, не бачити світа, — тільки не помірати!

Доктор припав головою до соломи й затрусив нею. Все в йому з жахливою огидою, зо звірячим, лютим, виючим протестом одсахувалось, одтрінувалось од смерті. Ні за що! Ні за що! Хай топчуть ногами, хай глузують, хай беруть у його честь, сором, усе, хай тільки не відбірають можливості почувати це їхнє топтання, глузування, плювання,

сором, ганьбу, біль, муки. Ах, що там біль, муки, сором, честь, ганьба! Це ж — мізерні, мінливі, скороминущі частинки одного великого, вічно-єдиного й на причуд гарного, що є на світі: життя. Нема життя й нема нічого: ні чести, ні сорому, ні чеснот, ні злочинств, ні радощів, ні болів, ні цієї милої, дорогої, найлюбішої, смердючої, загниженої соломи, нічого!

А ця не розуміла того. От вона лежала собі й уперто гострила свою ненависть. Вона розкладала вогонь жертівника, на який покладе й його, доктора, в ім'я своєї ненависти й чести. А спробуй сказати їй, що вона в ім'я вищої чести, в ім'я врятування життя другої людини, повинна піти й оддати свою честь, — що вона на те відповість?

О, ні, цього їй і натяком не можна казати. Бо вона догадається, спалахне, стрепенеться й тоді вже ні за що не допустить, щоб піти до Єремеева. Вона вистрибне наперед і знищить усяку можливість урятування. Так нехай же краще стрибає потім. Нехай боронить свою честь, а він боронитиме свою.

Єремеев мусить повірити, проклятий! Коли ж на те вже піде, то доктор зможе дати йому найвірніший доказ своєї щирости. О, він нічого не скаже йому про її наміри, — він не знає, хто вона, що вона, він тільки знає, що в неї в кишені є ніжик і більше нічого. Поганенький собі ніжичок, старий, тупий, але хто його зна, що в одчаю може навіть од ніжичка статися.

А вона все ще не могла примоститися: совалась по соломі, крутилася з боку на бік, здається, сідала, потім знову лягала.

— Ви не спите, докторе?

Дійсно, ця дівчина мала його за якесь нечуттєвнє опудало.

— Ні. А що?

— Я так. Вам не холодно?

— Ні.

— Тут страшенно дме. І, здається, миші бігають.

Так, так, у Грандотелі на тім боці, може, трошки тепліше й не бігають миші, але це є Грандотель инчий.

— Що ви мовчите, докторе?

— Що ж я маю говорити?

Вона знову сіла й довго вовтузилась у темноті, закутуючись, чи вмощуючись. Іноді щось шопотіла про себе, — очевидно, прокляття кацапові.

У сніях же було вже зовсім тихо, — полягали спати. За віконцем невгамонно гасав вітер і тоскно шелестів соломою в розбитих шибках. Часом чиїсь важкі повільні кроки чулись за стіною, — то ходив вартовий попід вікном камери. Справді, бігали миші, дрібно-дрібно шелестячи соломою. Зпіднизу тягло вохким холодом.

Доктор скрутився бубликом і щільніше закутав ноги. Надха стала менча. Коти на плечах знову попустили кігті. Так, так, він не віддасть свого життя за примхи якоїсь дівчини. Не віддасть! Це тільки в мелодрамах на сцені таке дурне геройство ефектове, а тут, у цій конурі, в цьому жаху — тільки смішне.

— Вибачайте, докторе. Мені дуже холодно. Я не знаю, що таке. Дозвольте мені лягти ближче до вас?

— О, прошу.

Вона пересунулась до його, весь час обмацуючи руками його ноги, спину, плечі. Доктор по цих руках почував, як вона вся трусилася, дрібно-дрібно, зовсім так, як трусило його. Коли б не знати, яка вона, то можна було б подумати, що й на неї діяла майбутня подорож „на той бік“.

— Лягайте спиною до стіни, так тепліше буде... — порадив він.

— Добре. Спасибі. Я не знаю просто, що таке зо мною...

І голос був змерзлий, дреньчав од холоду.

— А, може б, ви згодились, докторе... Вибачте, будь ласка, що я вас увесь час турбую...

— Прошу, прошу. Що таке?

— Може б, ми так зробили: я простелю своє пальто, щоб не дуло зпіднизу, а вкриємось вашим пальтом. Може, так буде тепліше... Коли вам це, розуміється...

— Прошу, прошу. Дуже добре. Зараз.

Властиво, в цьому нічого доброго не було, бо одним пальтом обом укритися неможливо, — значить, докторові доводилось мерзнути. Ну, нехай.

Натикаючись у темі одне на одного, плутаючись у її пальті, яке ніяк не можна було розстелити як-слід, нарешті сяк-так примостилися. Доктор скинув своє пальто, а вона склала свою хустку, як подушку, й поклала на край розстеленого пальта. Потім вони лягли, укрившись докторовим пальтом, — вона лицем до стіни, а він лицем до її спини. Вона вся дрібно трусилась, корцюбила ноги, щільно тулилась до доктора всім тілом і насувала на себе майже все пальто. Але, насуваючи, все питала:

— Я не забрала всього пальта? Вам не холодно?

Докторові дуло в спину, в ноги й у плечі. Він увесь час мусів вишукувати кінчики пальта й підгортати їх під себе.

Це все не було зручно. Його руки мимоволі торкалися її тіла без корсета, і те, що без корсета, особливо було неприємне. Та ще від ший тепло, густо пахло молодим, жіночим тілом, і пухнясте волосся весь час лоскотало то ніс, то око. Круглі, тугі клуби все тісніше тулились до його зігнутих ніг, вона, могла б, уся влізла в його.

Але потрохи перестала труситись.

Через годину-півтора має приїхати Єремєєв. Це буде зразу чути. Тоді доктор устане і знову попроситься вийти. І хай буде, як буде. І буде жити земля, вітер, люде; не буде душити плечі; не буде тоскно, страшно вити щось темне й дике в душі...

— — — — —

Але вона все не могла заспокоїтись і тихо лежати. То зітхала й починала зненацька знову труситись; то якось уся занадто непорушно мертво затихала; то вмить, неначе риба, скидалась усім тілом, неспокійно тягла на себе пальто, насувалась на доктора, совала ногами.

І раптом стала гарячково щось шукати на собі, весь час штовхаючи доктора ліктями у груди. Потім стала мацати руками побіля себе, розкриваючи й себе й доктора. В усьому тілі її почувався страшенний неспокій. Ага, мабуть, загубила свій дурний ніжик.

— Що там таке, Ольго Іванівно?

— Нічого! Вибачте.

— Може, ніжик загубили?

— Ні. Ах, Господи!... Ради бога, докторе, голубчику, запаліть сірника. Простіть будь ласка...

Вона вже скинула з себе пальто, стала на коліна й шарила руками скрізь, навіть попід доктором.

Сірничків лишалось дуже мало, але що робити, — доктор засвітив одного: що ж воно там таке в неї?

Панна Ольга швидко стала крутити головою на всі боки, стоячи навколішки, потім підняла своє пальто і струснула його.

— Будь ласка, докторе, встаньте. Де ж це вона могла?!...

— Та що таке, Ольго Іванівно?

Сірник догорів і скрутився в пальцях. Їй, видно, не хотілось говорити. Та що таке дороге вона могла загубити, що такий страх і одчай стрибали їй на лиці? Як не ніжик, то що ж для неї ще дорожче могло тут бути?

— Ради бога, докторе, засвітіть ще одного, може, вона там. Я вас благаю! І посвітіть туди далі, де я раніше лежала.

— Та скажіть, що. Я теж шукатиму. Може, удвох швидче знайдемо.

— Ну, це...

Вона зупинилась і в темноті чути було її трудне дихання.

— Це — гумова підощва!

Докторові стало трішки моторошно.

— Гумова підощва?! Яка підощва?!

Чи не сталося вже щонебудь з нею?

— Ну, моя підощва. Од черевика.

Та що за чорт такий?! Та коли вона не хвора, то хіба ж можна отаке піднімати через якусь паршиву гумову підощву від черевика?!

— Чекайте, Ольго Іванівно, я не розумію...

— Ах, докторе, я вас благаю: засвітіть іще одного сірника! Що, вам шкода?

— Розуміється, шкода. В мене штуки чотири зосталось. Я мушу їх лишити для чогонебудь більш важного. Ми в такому становищі, що... Та на віщо вам ота підощва?!

Людина має через дві години померти, а шукає якусь підощву.

— Ну, я вас благаю. Я мушу її знайти. Ну, голубчику, ще одного!

В голосі був такий одчай і благання, що доктор знизав у темноті плечима й засвітив іще одного сірника, — нехай пропадає й цей.

Панна Ольга швидко поповзла рачки туди, де раніш лежала й хапливо почала шукати руками й очима по брудній, злиплій од нечистот соломі. Коли сірник уже догоряв, вона раптом стрибнула до стіни й схопила зпід неї плескуватий, сірий, овальний шматочок, завбільшки з дитячу долоню.

— Є!! — радісно, в захваті, вся зассявши очима, скрикнула вона й показала докторові підощву.

Сірник погас, але в очах докторові ще ссяли її великі, сині, щасливі очі й розкудоччене пухнасте волосся над чолом.

Знову лягли. Вона тепер лежала зовсім тихо. Так тихо, що доктор навмисне потрохи стягав із неї пальто: може, від холоду заворушиться.

Ні, їй уже й холодно не було. Замерла вона там зо своєю нахідкою? Що за таємна, чудодійна підосва?!

— Вам не холодно, Ольго Іванівно? Я, здається, все пальто з вас істят.

— Ні, нічого. Дякую.

Голос тихий-тихий.

— Яка може бути година, докторе?

— Мабуть, одинацята. А, може, й більше.

Панна Ольга раптом уся зщулилась і несподівано почала дрібно-дрібно труситись.

— Що, вам холодно?

— Так... Не знаю... Трохи...

Очевидно, вже цілком несвідомо стягла на себе все пальто, підгорнулась уся під доктора, зігнулась, зібралась у маленьку тремку грудочку. І знову раптово якось затихала, якийсь час лежала, як мертва, і потім одразу починала ще дужче труситись, щулитись, горнутись.

Умить, як задихнувшись, рвучко скинула з себе пальто й сіла. Вона дихала так трудно й часто, неначе їй стало надзвичайно душно під пальтом

— Що вам, Ольго Іванівно?

Щось із нею діялось. Чи не збиралась вона, не діждавшись Єремеева, бігти з ножичком на червоноармійців? Від неї й цього можна було сподіватись.

Вона не відповіла й знову лягла. Але вже не так, як раніш, а горілиць, витягши руки й ноги й лежучи так непорушно. Іноді її починало трусити, але вона не тягла на себе пальта. Доктор прикрив її. Вона не рухнулась. У кутку тоненько, сердито й верескливо запищала миша. У дверях промінястою зіркою тягся у тьму хатини клаптик світла з сіней.

Раптом від панни Ольги тихо зачулось:

— Я маю до вас прохання, докторе.

Доктор, одразу насторожившись, таксамо тихо відповів:

— Слухаю.

Він уже не дивувався з цієї дівчини. Прохання, так прохання.

Вона довго лежала мовчки й не рухаючись, немов забула. Разів зо два трудно, глибоко зітхнула.

— Я слухаю, Ольго Іванівно.

Вона заворушилася, сіла, потім знову лягла, але тепер, здається, інакше: лицем до доктора, головою вниз, безсило пустивши руку зпочатку докторові на груди, потім на землю. Її злегка потрушувало. Доктор із досадою прикрив її, — лежала б уже тихо, нарешті.

— Ні, не треба мене вкривати. Нехай. Так мені й треба, — глухо, з землі сказала вона і рвучко скинула з себе пальто.

Оце вже було знову щось нове.

— В чому річ, Ольго Іванівно?

Вона мовчала, тільки чути було її трудне дихання внизу коло самої соломи та легке потрушування всього тіла.

— Я маю до вас прохання, — раптом ізнову сказала вона придушеним голосом, очевидно, забувши вже, що раз сказала цю саму фразу.

— Прошу дуже. З великою охотою, Ольго Іванівно . . .

— Ну, не знаю. Може, після цього ви . . . вже не захочете . . . Ну, все-одно! Я вас прошу . . .

Вона знову зупинилась. Ах, ти ж нещастя!

— . . . я вас прошу передати . . . підшву мойому нареченому.

Знов підшва. І наречений. Передати підшву нареченому. Серйозно, чи не захворіла вона від усього цього?!

— Я з охотою, Ольго Іванівно, але ж . . . ви ж самі розумієте, що це неможливо, бо мене . . .

— Вони вас сьогодні випустять, і ви поїдете далі.

— Чекайте, Ольго Іванівно... Ви ж самі знаєте...

— Випустять, я вам кажу! Я це знаю. Він — студент київського університету.: Служить у першому полку Січових Стрільців. Микола Христофорович Зайченко.

Говорила досить звязно, розумно, тихо й майже зовсім спокійно.

— Ви йому передасте цю підшову. Він мені приборбляв їх. Одну я загубила. Це все, що я маю від його. Ви йому передасте її й скажете...

Вона замовкла й раптом тонко, чудно скрикнувши, гірко, болюче заридала. Доктор увесь похолов і чогось ізлякався.

— Ольго Іванівно! Ольго Іванівно!...

— Ні, ні, не торкайтесь до мене, я — підла, я — мерзенна, — гидка!

— Та що таке?! Та чого?! Ольго Іванівно!

Але він уже й сам починав розуміти, що таке; почав розуміти й це тремтіння, і непокій, і затихання, і всю чудну поведінку. Все таке знайоме йому!

— Ольго Іванівно, послухайте...

Що він хотів їй сказати, він і сам не знав. Але вона не хотіла його слухати. Вона слухала себе: вона — підла, вона — мерзенна, вона... — безсила; гидко, незрозуміло, жахно безсила.

— Я не підведу руки. Ви инча річ, ви — сильний, ви прожили багато, ви... А я... Я не знаю, що зо мною. Мені так люто-холодно, докторе! Мені так тоскно, мені так безумно, так смертельно тоскно.

Доктор раптом почув, як у серце прожогом з несподіваною силою ударила якась гаряча болюча хвиля, і все тіло стало дивно наливатися пекучим, дзвенячим жалем. Не стало Наяди, не стало Шарлоти Корде, не стало фанатичної дівчини. Тут коло його лежала рідна-рідна йому істота, така самотня разом із ним, така упокорена, розчавчена, така засуджена на розп'яття.

— Ольго Іванівно! Голубко! Дорога! Чекайте...

Він схилювся до неї, обняв за тремкі від ридання плечі, гладив її руки, цілував її пальто, її волосся, говорив щось дурне, гаряче, непотрібне й чудодійно-цілюще й самоцілюще. Вона теж щось говорила, відпихала, горнулась, хапала за руки. І дивне диво: він почував, що грудям стало надзвичайно легко, просторо, солодко-гаряче, буйно-неспокійно.

Доктор сильно, хижо схопився на ноги.

Що зробити?! Що зробити?!

Він не міг стояти на місці: гаряче, пекуче, рвучке роздирало груди, як лапами, він мусів ходити, швидко-швидко ходити. І він робив два кроки у темі, вертався назад, тупцював на місці. Що зробити?! Не можна ж, не можна так покірно, так страшно скоритися, так оддати її...

Піти до Єремеева і сказати: „Я — буржуй, поміщик, експлуататор, паразит на народньому тілі; я — злочинець, я — мерзотник, розстрілюйте мене; але вона — проста сільська дівчина, її не чіпайте, вона — ваша“. Ну, то що з того? Вони його вб'ють, а її все ж таки замучать, загризуть.

Підкупити вартового? Дати йому ці зашиті в кашкеті нещасні гроші? Але чи піде ж на це вартовий? Єремеев їх усіх підкупив уже давно й найдорожче своєю каторгою, своїми рубцями від ран, своєю лютою, непереможною ні для якої сили ненавистю. Це — один із тих провідників сірих мас, яких сама природа ставить за начальників, як у гуртах буйволів найдужчого й найлютішого.

Але що ж, що зробити?! Невже ж так, як ті Поляки дозволити себе витягти, поставити, погнати, вбити?! І не вгризтися зубами в ті руки, що вбиватимуть?! Та вже краще вискочити самим на них, схопити, видерти рушницю в них, стріляти, колоти, бити, вбити самому її, а потім нехай вони стріляють, убивають його зразу, в боротьбі, в бою!

Панна Ольга затихла, тільки часом чути було, як дрібно-дрібно шелестіла коло неї солома у темі, наче миша швидко-швидко гризла її там.

Доктор підійшов до дверей простуючи на зірку світла в щілині. І вмить як схоплений за горло незримою рукою, здригнувся, заціпенів на

місці, потім зразу прудко повернувся і, простягнувши у темі руки перед собою, нахиливши їх донизу, хапливо пішов до свого місця. Намацавши панну Ольгу, він присів біля неї й нахилився близько-близько до голови їй.

— Ольго Іванівно! Ольго Іванівно!

Вона ворухнулася і хотіла привстати.

— Ні, ні, лежіть. Слухайте. Тільки, ради бога, не хвилюйтесь. Ми, здається, можемо . . . Ні, ні, я зараз! Лежіть. Я зараз!

Він знову схопився й підбіг до дверей із витягненими руками. Обережно на помацки знайшовши клямку, заціпивши щелепи, він придержав її пальцем і легко-легко наліг на двері. Вони піддалися і тихенько, жалібно рипнули. Доктор замер, постояв, послухав і тоді тихо, крадучись, вернувся назад.

— Де ви? Сидіть, сидіть. Простягніть мені руку.

— Що там, докторе? Що таке?!

Доктор, тремтячи всім тілом, але зовсім инчим тремтінням, обняв панну Ольгу за плечі й зовсім-зовсім до самого вуха приклав свої губи.

— Слухайте: ми, здається, можемо втекти. Ради Бога, голубко, тихо, не хвилюйтесь. Двері не замкнені. Розумієте? Вартовий спить. Рушниця стоїть у кутку. Я це бачив. Тихо, тихо, Ольго Іванівно! Стоїть у кутку. Тихенько відчинити двері, схопити рушницю. Убить вартового. І тікати. Все-одно. Хай убивають у бою. Я з рушницею ззаду. Ви біжіть у яр. Зразу, як вийти з сіней . . .

Панна Ольга швидко сіла й закрутила головою.

— Ні, ні, ні! Ні за що! З якої речі? Ні за що!

Доктор сильно надушив її згори рукою на плечі.

— Тш! Ради Бога!

Панна Ольга принизила голос до трімкого, гарячого шопоту, але не перестала крутити головою. Ні, вона ні за що не могла на це згоди-

тися. З якої речі він мав платити за неї своїм життям? Їй треба рятувати його, бо через неї він тут опинився, а не йому її.

Доктор ще дужче здушив другою рукою її за руку й суворо дихнув у вухо їй:

— Ольго Іванівно! Я вам забороняю говорити більше! Чуєте? Прошу слухати й робити все, що я кажу! Як вийти з сіней, зараз же треба бігти наліво. Чуєте? Наліво! Там низенький тинок. Перелізти. Бігти зараз же до яру. Там сховатись. Коли мене не буде, не зупинятись, бігти. Чуєте? Ні слова! Вставайте. Тільки тихо! Візьміть з собою хустку. Одягніть пальто! Як важко буде, можна скинути. Дивіться ж: зразу вліво з сіней. Одягайте пальто!

Панна Ольга уже мовчки, покійно витягла зпід себе пальто й, хапаючись, одягла. Доктор підійшов до дверей і приклав до них вухо. Здовж причілка з'явилась іще одна тонюсенька смужка світла від трохи надчинених дверей. Хропоту не чулось. Значить, не спить! Ну, що ж, зразу вб'ють, і більше нічого . . .

Але чи раптово відчиняти двері, чи помалу? А, може, спить, не хропучи? Хибá конче кожний салдат мусить хропти?

Панна Ольга підійшла, намацала доктора тремкими пальцями і стала близько біля його, ждучи його наказів. Він прошепотів їй у вухо:

— Стійте тут, не виходьте за мною, поки я не скажу.

І зараз же, передихнувши всіма грудьми, тихенько взявся за клямку. Тільки б не рипіли прокляті двері! Він, сильно заціпивши щелепи, злегка напнув коліном і плечем. Двері протяжно, тоненько пискнули й одчинились пальців на три. У щілину війнуло теплим духом нафти з лампи й махорки. На лаві видно було дві ноги в величезних жовтих чоботях, заляпаних болотом. Вони лежали непорушно, прикриті полами сірої шинелі. Кутка ще не видно було.

Доктор трошки більше відхилив двері. Вони знову пискнули, — густіше й протяжніше. В кутку жовто-металічно блиснули грані багнета.

Ноги не рухнулися. Тепер видно було одну руку на животі. Вартовий спав горілиць.

Доктор простяг руку в куток, не зводячи очей із непорушних жовтих чобіт. От вони зараз скинуться догори, злетять на землю, зчиниться крик.

Пальці доктора намацали обточене, кругле дерево рушниць й холодну крицю дула. Обхопивши їх міцно, докторова рука, обережно, помалу, боячись за щонебудь зачепити, потягла рушницю до себе в щілину дверей. А очі все таксамо невідривно слідкували за ногами в жовтих, величезних чоботях.

Є!! Рушниця в камері!

Панна Ольга, вся дрібно-дрібно тремтючи, але тепер також инчим тремтінням, не вдержалась і погладила рушницю, як собачку, рукою. Доктор зробив їй знак пальцем і, нахилившись до лица їй, прошепотів у самий рот:

— Спробую погасить наперед лампу. Тоді біжіть.

Вона хитнула головою. Очі зпід хустки блищали жовто-синім блиском і були поширені, дико-напружені.

Доктор тихенько, судорожно напруженими пальцями одвів завертку рушниць й перевірів: набита. Тоді, тримаючи рушницю у правій руці, лівою тихесенько й широко розчинив двері.

Вартовий спав, накривши лице картузом і піднявши комір шинелі. Одна рука лежала на животі, друга долонею догори звислася з лави, наче він вередливо, ліниво прохав чогось.

Щоб пройти між дверима й лавою, треба було зовсім одчинити двері. Доктор обережно штовхнув їх. Вони раптом хрипким басом заревли, потім несподівано мотнулися і з грюкотом ударилися об стіну.

Доктор завмер і машинально прудко навів рушницю на вартового. Той ворухнувся, потім умить скинув шапку з лица й сів на лаві.

— Ти що?! Чого?! — з сонним переляком і непорозумінням хрипнув він, побачивши доктора.

Докторові війнуло жахом од того, що він мав зробити. Але якась сила поза його волею сильно, владно штовхнула в руки, руки самі хапливо піднесли рушницю до плеча, націлились і потягли за курок.

Вартовий схопився вже на ноги, але в цей мент вибухнув вистріл і салдат упав назад, вигнувшись головою і спиною так, як роблять акробати, досягаючи головою землі.

Доктор озирнувся до панни Ольги й люто прошепотів їй:

— Біжіть!!

Вона чорним вихром вилетіла в сіни й кинулась до дверей, перестрибнувши через широко розкинені ноги вартвого. Доктор прожогом теж метнувся до дверей, одчинив їх і в той же мент задув у кутку лямпочку. Потім знову взяв рушницю на приціл і вистрілив, — раз, другий, третій, одночасно дико, несамовито кричучи:

— Німці!! Гайдамаки!! А—а—а! Товариші, спасайся! Німці! Німці! А—а! О—о! Рятуйте!!

Він то кричав і стріляв у сінях, то моментально повертав рушницю на двір, міняв голос, бив ногою, в сінешні двері.

В хаті зразу ж, од першого вистрілу, зачулися крики, шамотня, хтось хотів вибігти в сіни, але, злякавшись, мабуть, зараз же з грюкотом, з жахом зачинив двері. Десь по той бік хати вистрілило теж і закричало. Дзвякнули розбиті шибки. Вистріли залунали через вікна.

— Товариші, тікай! Німці обійшли! Німці! Тікайте! А—а! А—а!

Набоїв уже не було. Доктор кинув рушницю й перескочив через тин. Його зараз же вхопила чиясь рука й голос панни Ольги стрибнув на його:

— Я тут!

— Біжімо! Швидче! Беріть мене за руки!

А позаду крики і стрілянина розгорялись, як скирта сухої соломи, в яку кинено сірник. Вистріли тріскотіли безладно, сліпо, моторошно в густій, чорній тьмі ночі. Коні ржали, собаки гавкали, часто, перелякано; деякі вили.

Доктор і панна Ольга, міцно вхопившись за руки, не озираючись, бігли просто перед себе. Навкруги нічого не видно було, — ні вгорі, ні під ногами, чорно скрізь. Але все-одно: хоч би там пекло чорніло, таксамо бігли б у його, не зупиняючись.

Вітер розпинав перед ними густу, тугу сітку, бив у лиця, рвав одежу, свистів у вухах. Під ноги підкочувались м'ягкі грудки, ямки, рівчаки. Панна Ольга що-хвилини спотикалась, хапалась руками за доктора, він підхоплював її, й вони знову скажено бігли вперед.

А позаду стрілянина не вгавала, тільки ставала все глухіша, все тмяніша.

Мабуть, починався вже яр, — любий, чудесний яр! — бо земля під ногами стала якась похила.

— Будемо бігти горбом яру, їм трудно тут на конях.

— Чекайте, докторе!

Панна Ольга зупинилась, нахилилась і підбрала догори пальто та сукню. Ледви забіліла білизна на ногах (зовсім так, як та, графиня!).

Тоді доктор теж підняв пальто, й вони знову погнали далі, вже не держучись за руки. Часте, гаряче дихання дряпало груди й горло, в боку в доктора стало боліти, піт виступав під кашкетом і лице пашіло вогнем. Але яке щастя, що кололо в боку, що дряпало горло, що дихати було трудно! Ще більш хай болить, дряпає, коле!

Раптом ноги доктора не почули під собою ґрунту, пацнули в повітрі, й він упав лицем кудись униз. На його зараз же звалилась панна Ольга, боляче вдаривши чимось у око. То був невеличкий, милий, дорогий собі рівчак.

Авід хуторів радісно, в захваті, у щасті, тріскотіли далекі-далекі вистріли!

— — — — —

Ну, сил, фізичних більше не було. Годі. Спочити. Дихання навіть переривається, слова вимовити не можна.

Навкруги було таксамо чорно, — можна було з таким самим успіхом іти з заплющеними очима. Куди ж тут шукати їх?

Звідкись тягло вохкостю й болотом. Поле, небо й повітря мовчали, — затаївши духа й густою чорною тишею покриваючи дві людські, ні, не людські, а хижі, звірячі, насторожені істоти. І в цій тиші тільки човгало два часті, сухі, ритмічні дихання.

Ну, здається, навіть закурити можна, прикривши світло сірника полюю. Та й на годинника подивитись.

— Ого, пів на третю, Ольго Іванівно! Дуже змучились? Можете далі йти?

Панна Ольга моментально схопилась.

— О, скільки хочете!

І знову спотикалися, грузили в ріллях, падали в рівчаки, ями, лізли рачки. Часом зупинялись і чуйно слухали вухами, ротом, нюхом, кожною порою густу, вохку тишу ночі.

Аж ось угорі над головами став проступатись чорно-сірий попіл.

— Незабаром світатиме . . . — прошепотів доктор.

Панна Ольга нічого не сказала, — вона трудно, хрипло дихала й усе частіше та частіше плуталась у пальті та спотикалась.

— Може, спочинемо, Ольго Іванівно?

— Ні, ні, будемо йти!

Йти, бігти, повзти, витягати з себе останні краплі сил, тільки далі, далі в глиб цієї прекрасної тьми.

Попіл угорі став сірити, яснішати. Стало вже видно самих себе, свої темні постаті. Сірий попіл почав непомітно, але нестримно сипатись у повітря, вниз, укриваючи все сірим туманом. Виступили важкі, темні латки хмар угорі. Почав насівати дощик холодним, колючим порохом.

Доктор усе частіше зупинявся й, нахилившись та водячи головою в різні боки, пильно придивлявся. (Тільки занадто щось подовгу придивлявся, зиркаючи часом на панну Ольгу.) А вона, покірно, змучено стояла, важко дихала і тримала руку на серці.

От уже зовсім посіріло. Зпід хустки видніли великі, широкі, темно-сині, напружені очі. Ніс, щоки, навіть уста були жовтяво-сірі.

Раптом доктор зупинився.

— Пострівайте. Десь гавкають собаки.

Любі, дорогі собаки: свої, чи ворожі?

— Здається, село там, за горбом. Ходіте.

Дійсно, хутко в сіре небо почав виповзати зза горба млин. Ось крила, дах, двері з ганочком. За ним брудні плями хат у темно-попелястій зелені.

— В село не треба йти. Невідомо, хто там. Сховаємось під млином.

Панна Ольга покірно, мовчки, тримаючи руку все коло серця й на це пристала.

Крадучись і ховаючись за млином, підібрались до його й залізли між каміння. Тут було зовсім сухо й затишно. Тільки дуже протягало вітром. Та річ не в тому, а який вітер: свій, чи ворожий? Чий млин: ворожий, чи свій?

Умостилися так, щоб їх не видно було нікому, а надто з дороги, що пролягала зараз же коло самого млина, але щоб самим усе бачити.

Хто знає, куди вони придибали. А що, як блукали всю цю страшну, чорну ніч довкола того самого села й, може, самі знову прийшли в руки Бремсеву?

Панна Ольга сиділа з заплющеними очима, не маючи сили закрити ноги в малесеньких, облиплх болотом черевичках. Лице, руки, все пальто були вимазані землею, що почала висихати й сіріти шкуринкою по краях.

Доктор сів так, щоб затулити її собою від вітру. Курити хотілося смертельно, але не було вже ні одного сірника. Хутко буде доба, як вони останній раз їли. Це — трудно.

Очі й лице в доктора пащили, горіли, в горлі сухо дерло. По тілі, особливо у спітнілих місцях, пробігали холодні, пронизуваті дріжаки.

Доктор обережно, хижо витяг шнур зза каміня і швидко, по-звірячому почав нишпорити очима. Крізь дрібний і густий серпанок дощу, як за

дротяною сіткою, вже виразно випиналися контури хат. Але яких же, яких: своїх, чи ворожих?!

Раптом щось глухо загомоніло збоку. Докторові не видно було. Він трохи виліз і глянув у бік гомону. По дорозі від села їхала група людей верхи. Над постатями людей стирчали якісь гострі палички.

— Ольго Іванівно: якісь військові! Сховайте ноги. Не ворухтесь.

Панна Ольга ожила: зщулилась, згорнулась, прилипла, голубка, до каміння. Доктор сів щільно коло неї і скинув кашкета, — щоб не впинаяся, як доктор дивитиметься на дорогу.

Зачувся голосний, хрипкий сміх багатьох голосів.

Так; це — червоноармійці! Нема ніякого сумніву.

— Де ніжик, що я вам дав? Швидче дайте сюди!

Панна Ольга хапливо стала шукати. Ах, Господи, копається! Мабуть, загубила, викинула, забула?

А, ні, е! Ну, вони їх живими не візьмуть. Вони їх візьмуть мертвими або такими, що не чутимуть й не бачитимуть їхньої мерзотної радісної люті.

З мовчазним гарчанням усередині доктора оцетинилась чужа, темна істота, стала на задні лапи й наготовилась до лютого останнього бою. Ідїть, прокляті, беріть, спробуйте!

Панна Ольга побожно, покірно, поглядала на доктора. Вона не сміла заговорити до його. Вона тільки ловила кожний рух його очей, уст, і готова була сліпо, моментально виконувати всякий наказ його. Гризти їх? Готова. Власти й лежати непорушно? Добре. Підставити йому груди, горло, очі під його розчинений, скажено затиснутий у руці ніжик? Згідна. Він знає, він — сильний, могутній, він є владика, в його очі, страшні очі й на руках шнурами напнулися чоловічі сині жили.

Гомін усе ближче та ближче. Чути вже м'який, повільний тупіт копит і подзв'язкування чогось металічного. Буботіння розмови. Шелест дощу.

Доктор скося повів очима від себе до дороги: чи не видко звідти його ніг?

Зовсім близько. Мабуть, біля самого млина їдуть. Чвакають копита.

Доктор почекав і ледви-ледви ворухнувся, витягаючи голову, як гадюка, зза каміня.

„Вони“ вже минали млин. Круглі, ситі клуби коней м'ярко, ритмічно і кругло похитувались, як у манєрних панночок зади. У такт їм хитались голови й рушніці верхівників.

Але що то?! Каски?! Чорні, круглі, блискучі, з ремінцями через усю щоку?! Німецькі, прекрасні, чудові, любі, святі каски!

Доктор увесь шарпнувся вперед. Панна Ольга злякано й машинально кинулась за ним.

Але він зараз же зупинився, повернувся на мент до панни Ольги й очима, що ссяли, брискали, кинув їй у лице:

— Каски!!

І знову шарпнувся всім тілом наперед, ловлячи очима милих, ситих, круглоclubих коней, мокрі, блискучі каски.

— Німці?! — шопотом скрикнула панна Ольга. — Німці?!

Й сильно, болюче вп'ялася тонкими пальцями вище ліктя доктора.

— Біжімо до них! Вилізайте, докторе! Вилізайте!

Але доктор тихенько відвів її рукою назад.

— Тихо. Сидіть і не руштесть. Це — Німці. Але, будь ласка, мовчіть. Нехай собі їдуть. Німці нам можуть бути такими ж ворогами, як і ті. Це треба инакше. Тепер ми можемо самі себе рятувати. Тепер . . .

— Докторе! Дома!!

І раптом молоді, швидкі, вимазані болотом, прекрасні, ніжно-сильні руки міцно впали круг шиї доктора і притягли його лице до м'яких, гарячих, зашорхлих уст. Вона скажено, несамовито цілувала його в ніс, у вуса, в колючу стерню на щоках, у паршивий, мокрий кашкет.

Солодко й тепло війнуло зпід хустки духом молодого, жіночого тіла. І чи від цього, чи від сильних рук на шиї, чи від почування гнучкого, теплого тіла без корсета, чи від гарячих, прищорхлих уст, чи від чогось инчого, але докторові в душі щось хльоснуло в долоні, стьобнуло батогом, ухнуло, скрикнуло й буйно замахало по всіх жилах червоною хусткою.

— А дощ! А дощ! Господи, докторе, який милий, чудесний дощ! Докторе, я хочу їсти! Докторе, у вас увесь ніс у болоті!

А в неї вся щока. Це тоді, як вони впали в рівчак і бабрались там, у тому милому, незабутньому, єдиному на світі рівчаку, хай він собі там живе, хай розвивається, хай стане цілим яром!

— Мені холодно, докторе! Ми швидко підемо звідси?

Їй було холодно! Господи, розуміється, холодно, адже вітер так дме. Доктор, хапаючись скинув своє пальто й накрив її.

— Ні, ні, я не хочу, ви ж замерзнете.

— Мені дайте вашу хустку. Я сяду біля вас, і мені буде тепло. Навіть без хустки буде тепло.

Він би сказав, що навіть душно було б йому біля неї, коли б...

Вона скинула й дала йому свою теплу, запахну, проняту духом її тіла хустку. А сама лягла йому головою на коліна, згорнулась, умостила і прошепотіла:

— А тепер укрийте мене. Я буду спати. Страшенно спати хочу, докторе. Можна? А коли можна буде йти, ви мене збудите. Можна? Ох, мій дорогий, любий докторе, я вас поцілую в ваше коліно!

І вона поцілувала його в брудне, замазане болотом, мокре коліно.

Він побожно, зворушено накрив її своїм пальтом.

— Щільніше, щільніше! Трошки ще, від спини. От так. Дякую.

Наяда лягала спати. Вернулась Наяда і мостила на його коліні, під його пальтом спочинути. Голова її вищукувала на його нозі найзручніше місце, знайшла й затихла.

Хустка її лежала в доктора на плечах і на грудях, від неї тепло, хвилююче пахло, а вітер пронизувато, люто гриз докторові спину, боки, ноги. Можна було б трохи краще прикритися хусткою, так на нозі ж спала Наяда, і не можна було рухатись.

Ніс у доктора посинів; очі горіли, сльозились; по спині й нагах прокочувались холодні, люті дріжаки. За млином лопотів, хлюпотів і злісно сичав дощ, а в душі, а в крові доктора з червоною хусткою в руці гасало владика всіх Наяд — Життя.

Доктор посміхався посинілим носом і губами, а в стільки раз уже вибиваний, потовчений келих із непорозуміло-радісним і тужним дзвоном спадала тиха, не вчитана ні в Канта ні в Епікура, нова краплина мудрости.

Semmering, 1919.

Rauen, 1923.

Видавництво „Нова Україна“

випустило досі такі книжки:

1. **Винниченко:** Гріх, драма на 3 дії.
2. **К. Коберський:** Господарське самоврядування (про державу гільдій).
3. **П. Андрієвський:** Сучасні експериментальні досліди на межі між живим і мертвим.
4. **Д. Антонович:** Український театр.
5. **М. Диканько:** Роман, оповідання.
6. **В. Винниченко:** Закон, п'єса на 4 дії.
7. **О. Кобилянська:** Василка, новеля.
8. **В. Винниченко:** Єдиний революційний демократичний фронт.
9. **В. Левинський:** Що таке політика.
10. **Д. Антонович:** Українське мистецтво, конспективний іст. нарис.
11. **Н. Григоріїв:** Підстави україн. націон. держ. політики.
12. **М. Срібляньський:** Від III. інтер-націоналу до III. Риму.
13. **К. Угринський:** Комунізм і індивідуалізм у квіток.
14. **Т. Г. Масарик:** Слав'яни по війні.
15. **В. Підмогильний:** Повстанці, нариси.
16. **П. Богацький:** Під баштою зі нової кости, новеля.
17. **В. Винниченко:** Знаменна подія.
18. **Г. Журба:** Метелиця, картини.
19. **Г. Н.:** За ідею, жарт на 1 дію.
20. **Я. Грабів:** Робітничий кооперативний рух у Чехословаччині.

Дальші томики у друку.

~~49,50,51~~

~~губ. 30 кон.~~

Зруб 42 кон

(1986)

721

РЛ 721 15

В.Винниченко

На той бік